

श्रीरामकृष्ण आणि विद्यासागर

पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांना भेटण्यासाठीं श्रीरामकृष्ण परमहंस मुदाम होऊन गेले होते. एक व्यासंगी पंडित आणि दुसरा साक्षात्कारी महात्मा—यांच्या भेटीचा व संवादाचा प्रसंग ‘एम्’ यांनी आपल्या ग्रंथात अत्यंत सुरस शैलीने वर्णन केला आहे. त्या वर्णनाचा श्री. मंडणमिश्र यांनी केलेला अनुवाद येथे दिला आहे....

श्रीरामकृष्ण यांचे जन्मस्थान असलेल्या कामारपुकूर नजीक बीरसिंग या खेड्यांत पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचा जन्म झाला. एक थोर व्यासंगी विद्वान्, शिक्षणतज्ज्ञ, लेखक आणि समाजसेवक अशा विविध नात्यांनी ते विख्यात होते.. आधुनिक बंगालीचे ते जनक होत. शिवाय संस्कृत काव्य आणि व्याकरण यांमध्ये ते पारंगत होते. त्यांच्या औदार्यामुळे त्यांचे नांव सर्वतोमुखी झालेले होते. त्यांना जी कांहीं प्राप्ति होई तिचा बहुतेक भाग गतभर्तृका, उनाथ, अपंग, गरजू विद्यार्थी आणि इतर याचक यांना देण्यांत खर्च होत असे. त्यांची दयावृत्ति ही मानवापुरतीच मर्यादित नव्हती. वासराचे दूध आपण तोडणे चांगले नव्हे या भावनेने त्यांनी किलेक वर्षे दूध वर्ज्य केले होते. घोड्यांना श्रम होतात म्हणून ते घोड्यांच्या गाडीं कधीं बसत नसत. ते स्वभावाने मोठे बाणेदार होते. अधिकाच्यांशी कांहीं कारणामुळे पटले नाही म्हणून कलकत्याच्या

संस्कृत कॉलेजांतल्या मोठ्या पगाराच्या नोकरीवर त्यांनी लाठ मारली, पण आपला बाणा सोडला नाही. त्यांचे आपल्या आईवर अमर्यादि प्रेम होते. त्यांच्या भावाचे लग्न झाले तेव्हां त्या लग्नाला यांनी हजर असावे अशी त्यांच्या आईची फार इच्छा होती. ते लग्नाला निघाले. वारेंत नदी लागली. तीपलीकडे जायला त्यावेळीं तर मिळाली नाहीं तेव्हां तर नाहीं म्हणून लग्नाला जाण्याचा बेत रद्द न करतां, आईची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं ते पोहून नंदीपार झाले आणि भावाच्या लग्नाला हजर राहिले. त्यांचे सबंध जीवन म्हणजे साधेपणाचा मूर्तिमंत आदर्श असे होते. त्यांच्या प्रगाढ विद्वत्तेमुळे त्यांना ‘विद्या-सागर’ ही यथार्थ पदवी प्राप्त झाली होती.

लोकविलक्षण पुरुष

विद्यासागरना भेटायला जाण्याची श्रीरामकृष्ण यांची बच्याच दिवसांपासून

इच्छा होती. एम्. हा त्यांच्याच शाळेत शिक्षक आहे असें कळल्यावर भगवान् एकदां एमूला म्हणाले, ‘तू मला विद्यासागरांकडे घेऊन जाशील का? त्यांना भेटावें असें माझ्या फार मनांत आहे.’ एमूनें भगवानांची ही इच्छा विद्यासागरना बोलून दाखविली. तेव्हां एखाद्या शनिवारीं दुपारीं चार वाजतां एमूने भगवानांना आपल्याकडे घेऊन यावें, असें मोठ्या आनंदाने त्यांनी त्याला सांगितलें. ते एमूला म्हणाले, ‘हे परमहंस कसे काय आहेत? यांनी भगव्या वस्त्राची दीक्षा घेतलेली आहे काय?’ एम्. म्हणाला, ‘नाहीं. तो अगदी लोकविलक्षण पुरुष आहे. तांबऱ्या कांठांचे धोतर ते नेसतात. पायांत सफाईदार पॉलिशचे स्लीपर घालतात. राणी रासमणीच्या देवळाच्या बागेंतील एका खोलींत ते राहतात. त्यांच्या खोलींत गाढी, मच्छरदाणी असलेला पलंग आहे. साधुत्वाचें कोणतेहि बाह्य लक्षण त्यांच्यामध्ये आढळत नाहीं. पण ईश्वराव्यतिरिक्त त्यांना दुसरे कांहीहि ठाऊक नाहीं. दिवसरात्र एका परमेश्वराचेंच अखंड चिंतन ते करीत असतात.’

५ ऑगस्टला दुपारीं एका घोडा-गाडीतून भावनाथ, एम्. आणि हाजरायांच्यासह भगवान् दक्षिणेश्वरहून निघाले. मध्ये कलकत्यांत बदुरबगनमध्ये विद्यासागर राहत होते. दक्षिणेश्वरपासून हे ठिकाण सहा एक मैलांवर होतें. जातांना वाटेंत श्रीरामकृष्ण गप्पा मारीत होते. पण विद्यासागरांच्या घराच्या जवळ जवळ गाडी आली तसा त्यांच्या वृत्तीत एकदम फरक पडला. दिव्यानंदाने त्यांचे शरीर

आनखशिखान्त पुलकित झाले. एमूच्या हे ध्यानांत आले नव्हते. त्यानें बोट दाखवून राजा राम मनोहर रँय यांचे राहाण्याचे ठिकाण दाखविले. भगवानांना ते रुचले नाही. ते म्हणाले, ‘आतां असल्या गोष्टीकडे माझें चित्त लागत नाही.’ ते दिव्यानंदांत मग्न होत होते.

विद्यासागरांच्या घरापुढे गाडी थांबली. एम्. ने हात देऊन भगवानांना खालीं उतरविले. नंतर वाट दाखवायला एम्. पुढे झाला. आंगणांत अनेक फुल झाडे होतीं. आंगणांतून घराकडे जातांना आपल्या सदन्याच्या गुंडीकडे बोट दाखवून लहान मुलासारखे भगवान् एमूला म्हणाले, ‘माझ्या सदन्याची गुंडी लावलेली नाही. विद्यासागरना त्यामुळे राग येईल का?’

एम्. म्हणाला, ‘छे छे! आपण त्या बद्दल काळजी करूं नका. आपल्या कोणत्याच गोष्टीने त्यांना राग यायचा नाही. आपण गुंडी लावली नाही तरी चालेल.’ हे एकल्यावर त्यांचे लहान मुलाप्रमाणे समाधान झाले.

सागराची भेट झाली!

विद्यासागर सुमारे बासष्ट वर्षीचे होते. म्हणजे भगवानांपेक्षां ते सोळासतरा वर्षीनीवडील. हंग्रजी पद्धतीने बांधलेल्या एका दुमजली बंगल्यांत ते राहत. बंगल्याच्या चारी बाजूंना बाग आणि सभोवार उंचमिंत होती. जिना चह्न वर गेल्यावर श्रीरामकृष्ण व त्यांचे भक्त हे शेवटच्या टोंकाकडील खोलींत शिरले. समोरच विद्यासागर बसलेले होते. त्यांच्यासमोर एक मेज होते. मेजाच्या उजव्या बाजूला एक

बांक होतें. दुसऱ्या दोन बाजूंना असलेल्या कांही खुच्यावर त्यांचे पाहुणे बसलेले होते.

श्रीरामकृष्णांचे स्वागत करण्यासाठी विद्यासागर उटून उभे राहिले. श्रीरामकृष्ण एक हात टेबलावर ठेवून त्या बांकासमोर उभे राहिले. जणूं कांही एकमेकांची पूर्वीची ओळख असल्यासारखे ते विद्यासागरांकडे टक लावून पाहात उभे राहिले. अर्धवट भावावस्थेत जाऊन त्यांनी स्मितहास्य केले. त्या अवस्थेत ते कांहीं क्षण तसेच उभे होते. मधूनमधून आपलें मन पूर्ववत् व्यावहारिक पातळीवर आणण्यासाठी ते म्हणत, ‘मला थोडै पाणी प्यायला हवें आहे.’

एवद्या अवधीत घरांतील इतर तरुण मंडळी आणि विद्यासागरांचे कांहीं आसेष्ट तिथें जमले. भावावस्थेतच श्रीरामकृष्ण बांकावर बसले. विद्यासागराकडे आपल्या शिक्षणासाठी मदत मागायला आलेला सतरा अठरा वर्षांचा एक तरुण त्याच बांकावर बसला होता. त्या मुलापासून थोड्या अंतरावर भगवान् बसले. बसतांना ते भावावस्थेत पुटपुटले ‘आई! हा मुलगा संसारांत पुरा गुरफटलेला आहे. तुझ्या अविद्यामायेच्या राज्यांतला हा मुलगा आहे.’

विद्यासागरनी कोणाला तरी हांक मारून पाणी आणायला सांगितले. ते एम्. ला म्हणाले, ‘हे कांहीं मिठाई वैगरे घेतील का?’ एम्. ने ‘कांहीं हरकत नाही’ असें म्हटल्यावर ते स्वतःच अगत्य-पूर्वक आंत गेले आणि मिठाई घेऊन बाहेर आले. ती मिठाई भगवानांसमोर ठेवली. भावनाथ व हाश्चरा यांनाहि मिठाई दिली. एम्. पुढे मिठाई केली तेव्हां विद्या-

सागर म्हणाले, ‘अरे! तो घरांतल्या सारखाच आहे. त्याची नको काळजी करायला.’

एका तरुण भक्ताचा उल्लेख करून भगवान् म्हणाले, ‘तो चांगला उमद्या अंतः करणाचा तरुण आहे. फल्गु नदीसारखा आहे तो. पृष्ठभागावर वाळूच दिसते सगळीकडे. पण थोडें खणलें कीं खालीं पाण्याचा प्रवाह आढळतो.’

थोडी मिठाई घेऊन भगवान् स्मित-पूर्वक विद्यासागरांशीं बोलूळ लागले. एव्हांना संबंध खोली माणसांनीं भरून गेली होती. कांहींजण बसलें होते, कांहीं उभे होते.

भगवान्—‘ठीक! आज अखेरीस मी सागरापर्यंत घेऊन पोंचलो. आतांपर्यंत मी कालवे, दलदली फार तर नद्या यांचें दर्शन घेतलें होतें. पण आज मात्र प्रत्यक्ष सागराचें दर्शन घडलें (सर्व हंसतात.)

विद्यासागर—(हंसून) ‘मग कृपा करून थोडै खारें पाणी घरीं घेऊन जा.’

भगवान्—‘छे छे! खारें पाणी काय म्हणून? तुम्ही कांहीं अविद्येचे सागर नव्हेत. तुम्ही तर आहांत विद्यासागर-क्षीरसागर.’ (सर्व हंसतात.)

विद्यासागर—‘हां! तसें वाटलें तर म्हणा.’

पंडित गण झाले. श्रीरामकृष्ण म्हणाले, ‘तुमचें सर्व कार्य सत्त्वगुणानें प्रेरित झालेले आहे. कायें राजसिक असलीं तरी त्यांची मूळ प्रेरणा सत्त्वगुणाची आहे. दयावृत्ति ही सत्त्वगुणांत जन्म पावते. दुसऱ्यांचे भलें करण्याचे कार्य रजोगुणात्मक असलें तरी त्याचा आधार सत्त्वगुण असल्यामुळे त्यापासून अपाय होत नाही.

लोकांना धर्मज्ञान देण्यासाठी त्यांना ईश्वराचे ज्ञान देण्यासाठी शुकादि मुर्नीच्या अंतःकरणांत दयार्द्रशुद्धीचा वास करीत होता. तुम्ही अन्नदान आणि ज्ञानदान करीत आहांत, तेहि चांगले आहे. हे कार्य निःस्वार्थी बुद्धीने केले म्हणजे ते ईश्वराला पोंचते. पण बहुतेक माणसे कीर्ति किंवा पुण्यसंपादन हा हेतु धरून आचरण करीत असतात. त्यांच्या कृति स्वार्थनिरपेक्ष नसतात. शिवाय तुम्ही अधिक सिद्ध आहांत.’

विद्यासागर — ‘ते कसे काय महाराज ?’

भगवान् — (हंसून ‘बटाटे आणि इतर भाज्या चांगल्या शिजल्या, सिद्ध ज्ञाल्या म्हणजे त्या मृदु आणि लुसलुशीत होतात. तुमचा स्वभाव तर कमालीचा मृदु आहे, तुमच्या दयाशीलतेला सीमा नाही’)

विद्यासागर — (हंसून) ‘पण कलाई डाळीचे पीठ उकडले म्हणजे ते मृदु न होतां उलट कठीण बनते.’

भगवान् — ‘पण तुम्ही त्या जातीचे नव्हेत. नुसते पंडित हे किडलेल्या फळांसारखे असतात. अशीं फळे नुसर्तीं अधिकाधिक घडू होत जातात. तीं कधीं पिकायचीं नाहीत. हिरव्या फळांचा ताजेपणा किंवा पक्क फळांची गोडी ही दोन्ही अशा किडक्या फळांत आढळून येत नाहीत. गिधाडे आकाशांत दूरवर उंच उडतात, पण त्यांची दृष्टि असते जमिनीवर कुठे सुडके प्रेत आढळेल त्याच्यावर. नुसत्या पुस्तकी पंडितांची शहाणे म्हणून ख्याति असली तरी ते कामिनीकांचनावर

आसक्त असतात. गिधाडांसारखी त्यांना हि सुडक्या मांसाचीच आसक्ति असते. ते अविद्येच्या जगांत गुरफटलेले असतात. दया, भक्ती आणि त्याग ही खन्या ज्ञानाची उज्ज्वल भूषणे होत.’

विद्यासागर स्तब्ध राहून हे शब्द ऐकत होते. बाकीचे लोकहि भगवानांकडे टक लावून, कान देऊन त्यांचा उपदेश ग्रहण करीत होते.

दुसऱ्यांना धर्मशिक्षण देण्याच्या बाबतीत विद्यासागर सदैव मौन पाळीत. त्यांनी हिंदु तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केलेला होता. एकदां एमर्ते त्यांना त्याविषयीं विचारले. तेव्हां ते म्हणाले होते, ‘मला वाटतं आपल्या मनांत नेमके काय आहे हे स्पष्ट करून सांगण्यांत तत्त्वज्ञाना यश आलेले नाहीं.’ रोजच्या जीवनांत मात्र ते सर्व हिंदु आचार कटाक्षानें पाळीत. ते ब्रह्मण्यनिदर्शक जानवैहि धालीत. ईश्वराविषयीं ते एकदां म्हणाले होते, ‘ईश्वराला जाणणे हे खरोखरी अशक्य आहे. मग आपले कर्तव्य कोणते ? आपण अशा पद्धतीनें जगावै की, इतरांनी आपले अनुकरण केले तर याच पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरेल. असें जीवन जगणे हे आपले कर्तव्य असें मला वाटते. प्रत्येकानें जगाचे भर्ते करण्याचाच उद्योग सदैव करावा हे युक्त होय.’

ब्रह्माचे वर्णन

आतां ब्रह्मज्ञान या विषयाकडे श्रीराम-कृष्णांच्या संभाषणाचा ओघ वळला होता. ब्रह्म हे विद्या आणि अविद्या यांच्या पलीकडे आहे. ज्ञान आणि अज्ञान यांच्या द्वैताचा भ्रम असतो. ज्ञान आणि भक्ति

व कामिनी कांचनाची आसक्ति ही आपल्याला जीवनांत आढळतात. पाप व पुण्य, चांगले आणि वाईट द्वैत आपल्याला दिसतें. पण ब्रह्म या सर्वांहून अलिस आहे. चांगले-वाईट हा जीवाचा गुण आहे. जीवात्म्याचे ते विशेष आहेत. पाप-पुण्यांचा लेप फक्त जीवात्म्याला लागत असतो. ब्रह्म हे या सर्वांच्या अतीत आहे.

‘दिव्याच्या उजेडांत एक माणूस भगवद्रीता वाचील, तर त्याच उजेडांत दुसरा एखादा माणूस खोटी सही गिरवील. पण या कृत्यांचा लेप त्या दिव्याला लागत नाही. सूर्य आपला प्रकाश सज्जन आणि दुर्जन या दोहोंना सारखाच देत असतो.

‘तुम्ही विचाराल, ‘मग दुःख, कष्ट आणि पाप यांची उपपत्ति कशी लावायची? या प्रश्नाचे उत्तर असें की, यांचा लेप फक्त जीवात्म्यावर होतो. ब्रह्म अलिस आहे. सापांत विष असतें. इतर लोकांना साप चावला म्हणजे ते मरतात परंतु खुद त्या सापावर मात्र स्वतःच्या विषाचा कांहीच परिणाम होत नाहीं.

‘ब्रह्म कसें आहे याचे वर्णन करतां यायचे नाहीं. या जगांतील एकूण एक गोष्टी-वेद, पुराणे, तंत्रे, षड्दर्शने-दोष-पूर्ण आहेत. जिभेने स्पर्श केलेले अन्न जसें उष्टै होतें तशी ही सर्व शास्त्रे जिभेने उच्चारलेली असल्यामुळे ‘उष्टी’ झाली आहेत. पण हा दोष एकट्या ब्रह्माला मात्र लागलेला नाहीं. कारण ‘ब्रह्म अमुक’ असें सांगणे आजपर्यंत कोणालाहि शक्य झालेले नाहीं.’

विद्यासागर—(आपल्या मित्रांना उद्देशून) ‘वा! हे मोठे विलक्षण शब्द आहेत. आज मी कांहीतरी नवे शिकलो.’

भगवान्—‘एका माणसाला दोन मुलगे होते. बापाने मुलांना ब्रह्मविद्या शिकण्यासाठी गुरुकडे पाठविले. कांही वर्षीनीं दोघेहि गुरुगृहवास संपत्रून परत घरी आले. आल्यावर त्यांनी बापाला नमस्कार केला. त्यांने ब्रह्मज्ञान कितपत सखोल आहे हे पाहाऱ्यासाठी बापाने वडील मुलाला विचारले, ‘बाळ! तू सर्व शास्त्रे पढलास, ब्रह्माचे स्वरूप कसें असतें तें मला सांग वरै!’ तो मुलगा ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन करू लागला, स्पष्टीकरणार्थ वेदांतून उतारे म्हणून दाखवू लागला. बाप कांही बोलला नाहीं. नंतर त्याने तोच प्रश्न घाकट्या मुलाला विचारला. तो मुलगा कांही न बोलता नुसता खालीं मान घालून उभाराहिला. त्याच्या तोंडांतून एकहि शब्द फुटेना. बापाला त्यामुळे संतोष झाला व तो म्हणाला, ‘बाळ! तुलाच ब्रह्मज्ञान थोडेंतरी झालेले दिसतें. तें काय आहे हे शब्दांनी वर्णन करून सांगतां येण्यासारखे नाहीं.

‘पुष्कळदां माणसांना वाटते आपल्याला ब्रह्म म्हणजे काय हे सर्व कळले आहे. एकदां एक मुंगी साखरेच्या एका डोंगरापार्शी गेली. साखरेच्या एकाच कणाने तिचे पोट भरले. दुसरा एक कण तोंडांत धरून ती घरी जायला निघाली. वाटेवर ती मनांत म्हणाली, ‘पुढच्यावेळी मी तो सबंध डोंगरच घरी घेऊन जाईन,’ उथळ मनांतले विचार हे असे असतात. ब्रह्म हे विचारातीत आणि शब्दातीत

असतें हैं त्यांना कळत नाही. माणूस कितीहि श्रेष्ठ झाला तरी त्याला ब्रह्माचें ज्ञान किती होईल ? शुकदेव आणि त्याच्यासारखे मोठे महर्षि हे फार तर मोठ्या डोंगळ्यांसारखे असतील. ते देखील साखरेचे आठदहा कणच जेमतेम घेऊन जाऊं शकले असतील !

‘वेदांत आणि पुराणांत ब्रह्माबद्दल जें काय सांगितलें आहे तें कसें आहे तें सांगू का ? समजा, एखाद्या माणसानें महासागर पाहिला आहे. कोणी-तरी त्याला विचारलें, ‘महासागर कसा असतो रे ?’ आपलें तोंड शक्य तेवढे विस्फारून पहिला माणूस म्हणतो ‘काय सांगू तें हश्य ! केवळ्या मोठ्या मोठ्या लाटा आणि केवढा घनगंभीर आवाज !’ धर्म पुस्तकांतील ब्रह्माचें वर्णन असेंच असतें. ब्रह्म हैं आनंदरूप आहे असें वेदांत सांगितलेले आहे. तें सच्चिदानन्दमय आहे.

‘शुक आणि इतर महर्षि हे या विस्तीर्ण ब्रह्मसागराच्या कांठांशी उभे राहून त्यांनी त्या सागराचें दर्शन घेतलें होतें व त्याच्या पाण्याला स्पर्शहि केला होता. एका तत्त्वदर्शकाच्या भर्तें त्यांनी या ब्रह्म-सागरांत केवळांच बुडी मारली नव्हती. यांत एकदां बुडी मारली म्हणजे माणूस परत या जगांत येत नाहीं.

‘समाधीमध्ये माणसाला ब्रह्माचें ज्ञान होते, त्याला ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. या अवस्थेत चिकित्सक विचार पूर्ण थांबतो. माणूस मूक बनतो. ब्रह्माचें स्वरूप वर्णन करण्याची शक्ति त्याला असत नाहीं.

‘एका दिवशी एक मिठाची बाहुली महासागराची खोली अजमावून पाहाण्यासाठी गेली. (सर्व हंसतात) पाणी किंती खोल आहे हैं स्वतः पाहावें नि इतरांना सांगावें अशी तिची इच्छा होती. पण हैं तिला जमलेंच नाही. कारण तिनें पाण्यांत उडी घातल्यावरोबर ती एकदम विरघळूनच गेली. आतां तिथें सागराची खोली किती, हैं सांगायला उरलेंच होतें कोण ?’

भक्तिमार्ग सुलभ

एक भक्त — समजा माणसाला समाधींत ब्रह्मज्ञान झालें, तर मग तो अजिबात त्याबद्दल बोलायचा थांबतो काय ?’

भगवान् — ‘इतरांना शिकविण्यासाठीं शंकराचार्यांनी ‘ज्ञानाहंकार’ कायम ठेवला होता. ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर सामान्यतः माणूस मूक बनतो. त्याला ज्ञान झालें नाहीं तोंवरच तो त्याच्याबद्दल वाद घालीत असतो. शेगडीवर लोणी कढत ठेवलें म्हणजे त्यांतील पाणी निघून जाई-पर्यंत तें चुर्चुर्चुर असा आवाज करतें पण सारे पाणी वाफ होऊन निघून गेलें म्हणजे मग बाकी राहिलेलें तूप हैं आवाज करीत नाहीं. पुरी लाढून तळायला त्या तुपांत कढईत टाकली कीं ती परत चुर्रर आवाज करते. पण तकून पुरी तयार झाली म्हणजे तिचा सगळा आवाज थांबतो. त्याचप्रमाणे समाधिमग्न झालेला माणूस इतरांना ज्ञान देण्यासाठीं जाणिवेच्या अवस्थेत आला म्हणजे मग तो ईश्वराबद्दल बोलू लागतो.

‘फुलावर जेंपर्यंत बसलेली नसते तोंपर्यंत मधमाशी गुई गुई करीत इकडून तिकडे उडत असते. पण तीच फुलावर

बसून मध्य पिऊं लागली म्हणजे तिचा गुंजारव थांबतो. पण कधीं कधीं त्या मध्यानें धुंद होऊन ती परत गुंजारव करूं लागते.

‘रिकामी कळशी पाण्यांत बुडविली म्हणजे ती लगेच बुडबुड आवाज करते. कळशी पाण्यानें पुरी भरली म्हणजे तिचा सगळा आवाज थांबतो. (सर्व हंसतात.) पण आतां या भरलेल्या कळशीतून दुसऱ्या कळशीत पाणी ओता की परत आवाज होऊं लागतो. (हंशा)

‘प्राचीन दृष्टिं ब्रह्मज्ञानी होते. संसाराची कणभरहि आसक्ति जोंवर शिळक आहे तोंवर माणसाला ब्रह्मज्ञान होणे अशक्य आहे. पूर्वीच्या दृष्टीनी किती कठोर तपस्या केली होती! अगदीं पहांटे उठून ते आपल्या पर्णकुटींतून बाहेर जात आणि कुठेंतरी एकांतांत बसून सबंध दिवस ते ब्रह्माचैं ध्यान करीत. रात्रीं ते आपल्या झोंपडींत परत येत आणि थोडै कदमूळ वा फळ खात. पंचेंद्रियांच्या विषयांपासून त्यांचैं मन सदा अलिस असे, अशा रीतीने अभ्यास करून आपला अंतरात्मा म्हणजेच ब्रह्म हा साक्षात्कार त्यांना ज्ञाला.

‘पण कालियुगांत मनुष्याला जीवधारणेसाठीं सर्वस्वी अन्नावर अवलंबून राहावें लागते. त्यामुळे आपण म्हणजे देह ही भावना त्याला स्वतःमधून समूळ नष्ट करून टाकतां येत नाहीं. अशी मनाची अवस्था कायम असेनेवर त्यानें उगाच ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असै म्हणूं नये. सर्व सांसारिक कर्मे करीत असतांना ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असै म्हणणे युक्त नव्हे. संसाराची आसक्ति ज्यांना सुट्ट नाही आणि

ज्यांची अहंभावना नाहीशी होत नाहीं त्यांनी ‘आपण ईश्वराचे सेवक’ ‘आपण देवाचे भक्त’ अशी भावना ठेवावी. भक्तीचा मार्ग चोखाळून देखील माणसाला ईश्वरसाक्षात्कार होऊं शकतो.

‘नेति नेति असा नित्य विवेक करून ज्ञानी पुरुष संसाराबहुलची आपल्ये आत्मीयता तोडून टाकीत असतो. असें तो करतो तेव्हांच त्याला ब्रह्माचैं ज्ञान प्राप्त होतें. जिना चढत असतांना एकेक पायरी मार्गे सोडून देत, पुढच्या पुढच्या पायरीवर आरूढ होत गच्छीवर जावें तसें संसाराचैं एकेक बंधन तोडीत, नेति नेति हैं ओळखत ज्ञानी पुरुष ब्रह्मज्ञान मिळवितो. पण ब्रह्मानुभव अधिक उत्कटपणानें झालेला विज्ञानी हा याहून अधिकाची प्राप्ति करून घेत असतो गच्छी आणि पायऱ्या यांसाठीं एकच द्रव्य वापरलेले आहे हैं तो ओळखतो. विद्या, चुना, माती हीच गच्छीत व पायऱ्यांत दोहोंमध्ये आहेत. नेति नेति म्हणत एकेका वस्तूचा कल्पनेचा निरास करीत ब्रह्म म्हणून अखेरीस ज्याचा साक्षात्कार होतो तें ब्रह्मच विश्वरूपानें व्यक्त झालें आहे, सर्व प्राणिमात्र म्हणजे तेंच हैं अखेर आढळून येते. गुणधर्मरहित निर्गुण जे आहे तेंच गुणधर्मांनीं युक्त असें सगुण आहे हैं विज्ञानी पुरुष ओळखतो.

‘माणसाला गच्छीवरच कांहीं सदा-सर्वकाळ राहातां येत नाहीं. तों परत खालीं येतो. समाधींत ज्यांना ब्रह्मानुभव होतो असे साक्षात्कारी पुरुषहि त्या अवस्थेतून बाहेर आले, म्हणजे त्या

ब्रह्मानेंच हें विश्वरूप धारण केले आहे, सर्व प्राणिजात म्हणजे तें ब्रह्मच याचा त्यांना प्रत्यय येतो. गाण्याच्या रागदारींत सा रे ग म प घ नी असे आरोह अवरोहाचे स्वर असतात. पण माणसाला वरच्या पट्टीतील नी या स्वरावर फार काळ आपला आवाज लावून ठेवतां येत नाहीं. अहंकार संपूर्णतः नष्ट होत नाहीं. समाधींतून बाहेर ओलेल्या माणसाला असें आढळून येते कीं ब्रह्मानेंच अहंकार, विश्व, आणि अखिल प्राणिजात यांचें रूप धारण केले आहे. याला विज्ञान असें म्हणतात.

‘ज्ञानाचा मार्ग अखेर सत्याची व आपली गांठ धालून देतो. भक्ति व ज्ञान याच्या समन्वयानेहि अंतीं सत्याचा साक्षात्कार होतो. नुसत्या भक्तिमार्गाची अखेर सत्याचा अनुभव घडण्यांतच होते. भक्तिमार्ग व ज्ञानमार्ग हे दोन्हीहि सारखेच खेरे आहेत. सर्व मार्गांची अखेर एकाच ध्येय प्राप्तीत होते. पण ईश्वरानें आपल्यांत जोंवर अहंकाराचा अवशेष ठेवला आहे तोंवर भक्तिमार्ग हा चोखाळण्यास अधिक सुलभ आहे.

‘ब्रह्म हें मेरु पर्वताप्रमाणे अविचल आणि निष्क्रिय असते असें विज्ञानी पाहातो. हें विश्व त्रिगुणात्मक आहे—सत्त्व रज आणि तम हे ते तीन गुण होत ब्रह्मांत ते गुण असतात. पण खुद ब्रह्म हें मात्र या गुणांनी अलिप्त असते.

‘ब्रह्म आणि भगवान् एकच—अमूर्त ब्रह्म आणि मूर्त ईश्वर हें एकच असा अनुभव विज्ञानी पुरुषाला होतो घडविद्या शक्तीनी युक्त आणि त्रिगुणातीत असा भगवान् आहे. सर्व प्राणिजात, विश्व, मन, बुद्धि, भक्ति त्याग, ज्ञान हीं सर्व त्याच्याच

शक्तींचीं मूर्तस्वरूपे आहेत. (हंसन) एखाद्या थोर कुळांतील माणसाला घरदार, मालमत्ता हीं कांहींच नसलीं अथवा असलेली सर्व त्याला विकून टाकावी लागली तर मग त्याला थोर, कुलीन, अभिजात असें कोणी म्हणत नाही (सर्व हंसतात.) ईश्वर सहा अलौकिक शक्तींनीं युक्त असा असतो. असा तो शक्तिसंपन्न नसेल तर त्याचें ऐकेल कोण? (हंशा)

‘हे विश्व किती वित्रविचित्र आहे पहा! किती विविध वस्तुंनीं तें भरलेले आहे! सूर्य चंद्र तारे—आणि सजीव प्राण्यांच्या किती नानातज्ज्ञा! लहान मोठे चांगले वाईट, सबळ दुर्बळ—कांहींना विशेष सामर्थ्य लाभलेले तर कांहींना विशेष दुबळेपण असलेले.

नुसती विद्वत्ता निष्फल

विद्यासागर— ‘कांहींना विशेष सामर्थ्य व कांहींना कमी शक्ति असे देवानेंच केले आहे काय?’

भगवान्— ‘सर्वव्यापी आत्मा या नात्यानें ईश्वराचें अखिल वस्तु जातामध्ये अस्तित्व आहे. मुंगीतहि तो आहे. पण निरनिराळ्या प्राण्यांत त्याच्या शक्तीचा आविष्कार मात्र कमी अधिक प्रमाणांत झाला आहे. असें नसते तर एखादा माणूस दहाजणांना पळतां भुई थोडी असें करून टाकूं शकतो, तर एखाद्याला एका माणसालाहि घड तोंड देण्याची शक्ति नसते असें आढळून कां येते? तुमचेंच उदाहरण प्याना? लोक तुम्हांलाच एवढा मान कां देतात? तुम्हांला काय दोन शिंगे फुटलीं आहेत? (हंशा) तुमच्यामध्ये विद्वत्ता आणि दयाशीलता हीं अधिक आहेत.

म्हणून लोक तुम्हांला मान देतात आणि तुम्हांला नमस्कार करायला येतात. पटते ना माझें म्हणणे तुम्हांला ?’

विद्यासागरनी स्मितहास्थ केले.

भगवान् पुढे म्हणाले, ‘नुसती विद्वत्ता निष्फल असते. ईश्वराचें ज्ञान करून घेण्याचा मार्ग शोधणे हा विद्याव्यासंगाचा खरा हेतु. ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणे हैं ज्ञानार्जनाचें खरे उद्दीष्ट. एका साधूजवळ एक ग्रंथ होता. त्या ग्रंथांत काय आहे, असा त्याला कोणी प्रश्न केला. त्यानें तो ग्रंथ उघडून दाखविला. सर्व पृष्ठांवर ऊँ राम हे शब्द लिहिलेले होते दुसरे कांहीं नव्हते.

‘गीता ग्रंथाचें खरे तात्पर्य काय आहे ? दहा वेळां तो शब्द उच्चारा म्हणजे त्या ग्रंथाचे तात्पर्य तुम्हांला सापडेल. गीता, गीता, असें म्हणून लागलांन की ‘तागी’ ‘तागी’ असें म्हटल्यासारखे वाटते. तागी म्हणजे त्यागी-ईश्वरा व्यतिरिक्त बाकी सर्व गोष्टींचा ज्याने सर्वथैव त्याग केलेला आहे असा माणूस. गीतेचा घडा असा आहे ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज’—सर्वत्याग करून एका ईश्वराला शरण जा. गृहस्थाश्रमी असो व संन्यासी असो—त्यानें आपल्या चित्तांतून आसक्तीचें मूळ काढून टाकले पाहिजे,

‘चैतन्यदेव दक्षिणेतील तीर्थे करण्यासाठीं यात्रेला निघाले. एका दिवशीं एक माणूस गीता वाचतांना त्यांना आढळला. दुसरा एक माणून थोड्या अंतरावर बसून गीता ऐकत होता आणि मोठ्याने रडत होता. त्याचे डोळे पाण्याने भरलेले होते. चैतन्यदेवांनी त्याला म्हटले, ‘अरे तुला हैं सगळे कळते आहे का ?’ तो म्हणाला, ‘नाही. साधुमहाराज ! मला त्यां ग्रंथांतले एक अक्षराहि कळत नाही.’ चैतन्यदेव

म्हणाले, ‘अरे मग तूं कां रडतोस ?’ तो भक्त म्हणाला, ‘मला अर्जुनाचा तो रथ समोर दिसतो आहे. त्या रथांत पुढील वाजूला श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे दोघे बोलत असलेले माझ्या दृष्टीसमोर दिसत आहेत. हैं पाहून मला अश्रु आवरत नाहीसे झालेले आहेत.’

‘विज्ञानी ईश्वराबद्दल भक्तिभाव कां ठेवतो ? त्याचे उत्तर असें आहे की आपली अहं-भावना भावना समूल नष्ट अशीं कधीं होत नाही. समार्थींत ही भावना उरत नाहीं, हैं खरे परंतु ती परत उत्पन्न होते. सामान्य माणसांच्या बाबतींत अहं-भावना कधींहि नाहींशी होत नाहीं. अश्वस्थाचें झाड आज तुम्ही तोडलेंत तरी उद्यां परत पाहा—त्याला कोंब फुटलेले तुम्हांला दिसतील (हंशा)

‘ज्ञानप्राप्तीनंतरहि ही अहं-भावना कुठून कोणाला ठाऊक पण परत उद्भवते. तुम्हांला वाघाचें स्वप्न पडते. नंतर तुम्ही जागे होता. पण जागे ज्ञाल्यावरहि तुमचें हृदय धडधडतच असते. आपले सर्व दुःख या ‘अहं’ पणामुळे उद्भवते. गाय ‘हम्मा, हम्मा’ म्हणजे ‘मी, मी’ म्हणून हंवरते. त्यामुळेच तिला अत्यंत दुःख भोगावै लागते. तिला नांगरालाहि जुंपतात आणि उन्हा-पावसांत तिला खपावै लागते. अखेरीस ती खाटकाच्या सुन्याला बळी पडते. तिच्या कातळ्याचें जोडे करतात, ढोलहि बनवतात. लोक हे ढोल मग जोरजोराने बडवितात. (हंशा) अजून तिच्या यातना संपलेल्या नसतात. शेवटीं तिच्या आंतळ्याच्या दोन्या वळून त्या पिंजान्याच्या धनुकलीला लावतात. मग मात्र तो ‘हम्मा, हम्मा’, ‘मी, मी’, असें ओरडत नाहीं, मग ती ‘तुहु तुहु’ म्हणजे ‘तूं, तूं’ असा आवाज करते. असें झाले म्हणजे

मगच तिचें नष्टचर्य संपतें. देवा, मी तुझा दास आहे. तु माझा यजमान आहेस. मी मूळ आहें तु माझी माउली आहेस.

‘एकदां रामानें हनुमानाला विचारलें, तुला मी कसा दिसतों ?’ हनुमान म्हणाला, ‘रामचंद्रा ! मला अहंपणाची जागवि असते त्यावेळीं तु पूर्ण आहेस आणि मी तुझा अंश आहें, अशी माझी भावना असते; तु यजमान आणि मी सेवक असा भाव असतो. पण रामा ! जेव्हां मला सत्यज्ञान होतें तेव्हां मात्र तु म्हणजेच मी आणि मी म्हणजेच तु असा साक्षात्कार मला होतो.’

‘देवाशीं सेव्य—सेवकभाव ठेवणे हेच युक्त. हा ‘मी’ जोंवर शिळ्डक आहे तोंवर त्याला देवाचा सेवक म्हणूनच राहूं दे.

‘मी’ आणि ‘माझें’—हेच अज्ञान होय. ‘माझें घर,’ ‘माझी संपत्ति,’ ‘माझी विद्वत्ता,’ ‘माझी मालमत्ता,’ असें आपल्याकडून म्हणावणारी बुद्धि ही अज्ञानांतून निर्माण होते. याच्या उलट ज्ञानांतून निर्माण झालेली बुद्धि म्हणते, ‘देवा ! तु स्वामी आहेस आणि या सर्व वस्तुजातावर तुझीच मालकी आहे. घरदार, मुलेबाळे, नोकरचाकर, आप्तमित्र सर्व कांहीं तुझेंच आहे’

‘माणसानें मृत्यूचे सदैव स्मरण ठेवावे. मृत्यूच्या तडाक्यांतून कांहींहि सुटत नाहीं. या जगांत कांहीं कर्तव्य करण्यासाठी आपण जन्माला येतो. खेळ्यांतून कांहीं विशिष्ट कामापुरते खेडूत जसे कलकत्याला येतात तसे आपण या जगांत येतो. एखाद्या श्रीमंताची बाग पाण्याला एखादा माणूस गेला म्हणजे तिथे बागेवर देखरेख ठेवणारा मुनीम म्हणतो ‘ही आमची बगग,’ ‘हे आमचे सरोवर’ त्या मुनीमाला

कांहीं कारणानें नोकरीवरून काढून टाकले म्हणजे त्याला साधी आंब्याच्या लाकडाची पेटी आपली देखील तिथून नेतां येत नाहीं. ती तो दारावरच्या पहारेकन्याकर्वीं गुपचूप बाहेर पाठवून देतो. (हंशा)

‘देव दोन वेळां हंसतो. रोग्याच्या आईला वैद्य जेव्हां म्हणतो ‘आई ! घाबरून का तुम्ही. मी खास तुमच्या मुलाला बरै करतो.’ तेव्हां देव हंसतो आणि मनाशीं म्हणतो, ‘मी याचे प्राण हरण करणार आहे आणि हा माणूस मारे सांगतो आहे कीं आपण याला वांचाविणार आहों.’ वैद्याला वाटते कीं आपण कर्तेकरविते आहोंत पण खरोखरी कर्तुमकर्तुम् असें सामर्थ्य एका देवाच्याच ठिकाणीं कायतें असतें. दोन भाऊ हातांत दोरी घेऊन आपली जमीन विभागून घेतात. एकजण दुसऱ्याला सांगत असतो, ‘ही बाजू माझी आणि ती तुझी.’ हे ऐकून देव हंसतो आणि स्वतःशीं म्हणतो, ‘हे संबंध विश्व माझ्या मालकीचे आहे. पण हे मारे, हा तुकडा माझा नि तो तुझा अशी वांटणी करीत आहेत.’

‘युक्तिवादानें माणसाला ईश्वराचें जान कधीं तरी होऊं शकेल काय ? त्याचे सेवक व्हा, त्याला सर्वस्वीं शरण जा आणि त्याची मनोभावे प्रार्थना करा.

(विद्यासागरनां उद्देशून) ‘काय, तुमची दृष्टी कशी आहे या बाबतीत ?’

विद्यासागर—(स्मित करून) केव्हां तरी मी गुपचूप सांगेन तुम्हांला (हंशा)

भगवान्—(हंसून) केवळ विद्वतेच्या जोरावर युक्तिवादाचा कीस काढून ईश्वराची ओळख कधींच होणार नाहीं.’

◆ आपले निश्चय कां फसतात ? ◆

◆ आणि केव्हां साधतात ? ◆

‘पुष्कळवळां असें होतें की आपण एखादी गोष्ट करायचा निश्चय करतों, अमकी अमकी गोष्ट उद्यांपासून करायचीच असा निर्धार आपण मनाशीं करतों. काय वाटेल तें होवो, अमका अमका निश्चय आपण पाळणारच अशी प्रतिज्ञा अंतःकरणांत अतीव उत्कटतेनै आपण उच्चारतों. पण कसोटीची वेळ आली की आपला निश्चय डळमळतो, आपला निर्धार लटपटतो, आपली प्रतिज्ञा कोळमडते आणि खरोखरी जें आपल्या हातून घडूं नये असें आपल्याला वाटत असतें तेंच नेमकें घडून येतें. मग ती गोष्ट हातून घडून गेल्यावर आपण पस्तावतों, स्वतःवर अतिशय जळफळतों आणि अखेर ‘असा कसा अगदीं न तद्रष्ट मी ! एवढासा निश्चय सुद्धां माझ्या हातून पाळला जाऊं नये ही किती नामुष्कीची गोष्ट !’ या विचारानै आपल्या दुबळे-पणाची आपण आपल्याशींच सारखी खंत करीत राहातों.

परीक्षेच्या वेळचे निश्चय

आपल्या शाळेचे दिवस आठवा. परीक्षा जवळ येई तेव्हां आपली तयारी बरीच कमी आहे, असें तुम्हांला आढळून येत असे. मग तुम्ही मनाशीं म्हणत असां ‘यंदा चांगल्या रीतीनै पास होणे हैं कांहीं शक्य नाहीं. यंदा कसे तरी थातुरमातुर

करून पास होऊंया. पण ही परीक्षा झाली म्हणजे पुढच्या इयत्तेत मात्र अगदीं प्रारंभापासून आपण अगदीं व्यवस्थित अभ्यास करणार. म्हणजे परीक्षेच्या वेळी यंदांसारखी धांदल व्हायची नाहीं आणि खालीं नंबर जाण्याची नामुष्कीहि पदरीं पडायची नाही.’ मग तुम्ही कसेबसे पास होत होतां. पण त्यानंतर पुढील इयत्तेत प्रारंभापासून अभ्यास करण्याचा तुमचा निश्चय, कसा कोण जाणें, तुम्ही पार विसरून जात होतां. मग पुढची परीक्षा जवळ आली म्हणजे तुम्हांला परत पश्चात्ताप होत होता नि परत पहिला निश्चय तुम्ही नव्या निर्धारानै करीत होतां.....

व्यसने सुटत नाहींत

आजहि आपली हीच दशा आहे. कधीं कधीं आपण ठरवितों की ‘वस्स ! उद्यांपासून चहा बंद !’ चहानै आपली भूक कशी कमी झाली आहे, आपला खर्च कसा वाढला आहे आणि आपल्या देहाची खराबी कशी झाली आहे, याचें वर्णन आपण स्वतःशी व इतरांशीं करतों आणि नंतर जाहीर करतों की ‘अमक्या दिवसा-पासून आपण चहा साफ सोडणार !’

पहिली तारीख, आठवड्याचा पहिला वार, अथवा देवीचा म्हणून मंगळवार किंवा शुक्रवार, अथवा चांगला म्हणून गुरुवार, अथवा ठिळक पुण्यतिथि, साई-

पुण्यतिथि, स्वातंत्र्यादिन, असा कोणता तरी वार आपण ठरवितो आणि त्या दिवसापासून चहा बंद, अशी आपण घोषणा करतो. मग त्या ठरविलेल्या दिवसाच्या आदल्या दिवशीं आपण नेहमीं-पेक्षां अधिक चहा पितो! वीट येईपर्यंत चहा घेतला म्हणजे ठरविलेल्या दिवसापासून आपल्याला चहा पिण्याची आसक्ति उत्पन्न होणार नाहीं, या कल्पनेने आपण अगोदरच्या दिवशीं खूप चहा पिऊन घेतो!

मग तो निश्चयाचा दिवस उजाडतो. सकाळीं घरांतील इतर माणसें चहा पीत असतांना पाहून आपल्याला त्यांची कीव येते. इतके टँनिन विष ही माणसें रोज घशांत ओततात याचें आपल्याला नवल वाटते! आपण या दुबळ्या चहा-पिऊ माणसांपेक्षां किती श्रेष्ठ आहोत, हे मनांत येऊन आपल्याला थोडे बरेहि वाटते.

सबंध सकाळभर आपण चहा घेत नाही. दुपारीं अवचित एखादा पाहुणा आपल्या घरीं येतो. आतिथ्य पाळायचें म्हणून आपण त्याला चहा देतो. तो आश्रयानं विचारतो.

‘आणि तुम्ही?’

तुम्ही आपल्या श्रेष्ठत्वाचा अहंकार न दर्शवितां विनयाने म्हणतां,

‘मी ना? मी चहा सोडलाय् आज-पासून!’

चहाचा उचलेला कप खाली ठेवून पाहुणा उद्धारतो,

‘वा वा! असं कसं होईल? तुम्ही चहा घेत नसाल तर मलाहि नको!’

तुम्ही थोडे रागावून म्हणतां,
‘अहो पण असं काय करतां? मी चहा प्यायचा नाहीं असा निश्चय केलाय!’

पाहुणा म्हणतो,
‘कबूल आहे! पण आजचाच आहे ना निश्चय? मग थोडा चहा माझ्याबरोबर घ्या तुम्ही! मग परत पिऊनका. मी वारंवार थोडाच येतो इथं! एकट्याने चहा प्यायला मला नाहीं बुवा बरं वाटत!’

मग पाहुण्याच्या ‘आग्रहाखातर’ तुम्ही घोटभर चहा घेतां. तुमची जीभ लाल-चावते नि पाहुणा गेल्यावर तुम्ही घरांत जाऊन म्हणतां,

‘अग! चहा कर बरं कपभर झक्कसा! उगाच तोड चाळवलं मधांच्या घोटभर चहानं. एवीतेवीं निश्चय मोडलाच. मग मनासारखा तरी चहा पिऊया!’

निश्चय मोडप्यासाठीं तुम्ही असे निमित्ताला टेंकलेले असतां आणि त्या शुभदिनीं मोडलेला तुमचा निश्चय पुढचा असाच एखादा शुभदिन येईपर्यंत ‘मोडलेलाच’ राहातो!

चहा, सिगारेट, व्यायाम, सकाळीं अर्धा तास लवकर उठणे, रोज फिरायला जाणे, रोज डायरी लिहिणे, रोज ज्ञानेश्वरी अथवा साईसच्चरित वाचणे, हॉटेलांत भजीं न खाणे,—इत्यादि इत्यादि विषयांच्या आपल्या सान्या निश्चयांची हीच गत नेहमीं होत आलेली आहे!

विस्मयजनक सिद्धान्त

आपली इच्छाशक्ति दुर्बल असते म्हणून आपले निश्चय मोडतात का?

आपला निर्धार भक्तम नसतो म्हणून आपल्याला अपयश येते का ? आपली प्रतिज्ञा जितकी असावी तितकी उत्कट नसते का ?

निश्चय करण्याच्या वेळची आपली मनःस्थिति आपण आठवतों तेव्हां आपण खरोखरीच्या उत्कटपणाने निश्चय केलेला असतो असें आपल्याला स्मरते. आपल्या निश्चयांत बिलकुल अप्रामाणिकपणा नसतो. खरोखरीच यापुढे आजन्म, आमरण, आपण चहा पिणार नाहीं, सिगारेट ओढणार नाहीं किंवा ज्ञानेश्वरीच्या पन्नास औंव्या रोज वाचल्याखेरीज राहणार नाहीं अशी आपली खात्री असते. मग ही खात्री पुढे खोटी कां ठरते ? नि आपण हास्यास्पद कां होतों ?

आपल्या निश्चयभंगाबद्दलचा नियम अगदीं साधा आहे. तो असा की—

कोणताहि निश्चय करताना तो आपण पाळलाच पाहिजे, यासाठी आपल्या मनाचा आकांतं जितका अधिक तितका तो निश्चय पार पडण्याचा संभव केमी !

वरील सिद्धान्त वाचतांक्षणीच तुमच्या मुद्रेवर सखेदाश्र्य पसरले असेल आणि ‘काय खुल्यासारखें बहकतोय हा प्राणी !’ असेहि उद्गार तुम्ही काढले असतील. पण मी या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणासाठी जीं उदाहरणे देणार आहें आणि जें विवेचन करणार आहे तें प्रथम नीट वाचा आणि नंतर माझें म्हणणे तुमच्या अनुभवाशीं जुळते की नाही हें पारखून पहा.

एखादी गोष्ट घडावी यासाठीं आपल्या मनाचा आकांत जितका जास्त, तितकी

आपल्या अपयशाची शक्यता अधिक हा सिद्धांत दिसायला विचित्र दिसला तरी आपला नेहमीचा अनुभव मात्र या सिद्धांताला जुळेसाच असतो.

कसा तो पहा

(१) तुम्हीं रात्रीं अंथरुणावर पडलां आहांत. घराच्या एका खिडकीचा ताण निघालेला आहे. खिडकीच्या एका दाराचे विजागर ‘ऊंडकिर्र’ असा आवाज करते आणि वाच्यानें दार फाडकन् आपटते. तुम्हीं अगदीं झोंपेला आलां होतां, पण त्या दाराच्या फाडकन् आवाजानें तुमचे लक्ष तिकडे वेधते. परत ‘ऊंडकिर्र-फाड फाड’ आवाज होतो. आतां तुमची झोंप पार उडते, एवढेच नाहीं तर तें विजागर परत ‘ऊंडकिर्र’ असा आवाज केव्हां करते आणि दार फाडकन् परत केव्हां वाजते याची तुम्ही वाट पाहूं लागतां. ‘काय त्रासदेणे दार आहे !’ असें तुम्हीं चिडून मनाशीं म्हणतां आणि डोळे मिटता, पण तुमचे शरीर अगदीं ताणावल्यासारखें होतें नि त्या आवाजानें आपली झोंप जाऊं नये म्हणून तुमच्या मनाची अगदीं तगमग होते. पण तुमच्या इच्छेविरुद्ध ‘ऊंडकिर्र-फाड फाड’ या आवाजांत तुमचे मन गुंतून राहतें नि तुम्ही कमालीचे अस्वस्थ होऊन जातां.

(२) एखाद्या ठिकाणी तुम्ही पाहुणे म्हणून जातां. रात्रीं तुम्हांला छान झोंप लागते. सकाळी घराचे यजमान म्हणतात, ‘झोंप लागली होती का चांगली तुम्हांला ? इथें थोडेसे ढेंकूण आहेत म्हणून विचारतो.’

तुम्ही म्हणतां ‘झक्क लागली होती झोंप मला.’

पण त्या दुसऱ्या दिवशी मात्र तुम्हांला झोंप येत नाही नीट. ‘चावले वाटते कांही !’ असें म्हणत तुम्ही आंगाखाली चांचपतां. मध्येच दिवा लावून पाहातां. हंकूण वैरे तुम्हांला आढळत नाही. तरीहि दिवा मालवून पडल्यावर तुम्हांला सारखें कांही चावल्यासारखा भास होतो. तुम्ही डोळे मिटलेले असतात. तुम्हांला झोंप यायला हवी असते. पण तरीहि आपल्या आंगाला कुठें कांहीं चावते आहे काय, असा संशय सारखा तुम्हांला येत असतो नि झोंप हवी असूनहि तुम्ही अर्धवट जागृतीत अंथरुणावर तळमळत राहतां.

(३) तुम्हीं वार्षिक परीक्षेचा-विशेषतः मैट्रिकसारख्या महत्वाच्या परीक्षेचा पहिला दिवस आठवा. तुम्ह्या हाती घेपर आला. तुम्हीं तो चाळला आणि एक प्रश्न निवङ्गून त्याचे उत्तर लिहून लागलां. सर्व पेपर ठरल्या मुदतीत व्यवस्थित लिहून ब्हायचा तर जलद लिहिणे अत्यंत आवश्यक होते, नाही ? पण तुम्हीं लिहायला प्रारंभ केला तेव्हां बहिला बंद लिहून होईपर्यंत तुमचा हात कसा कांपत होता नि तुम्ह्या इच्छेविरुद्ध तुम्हांला सावकाशच कसें लिहावें लागत होते हैं आठवते का तुम्हांला ? पहिला बंद लिहून संपायच्या सुमारास ‘भरभर लिहिले पाहिजे’ बाबा !’ ही कल्पना मनांतून जाऊन जें उत्तर तुम्ही लिहीत होतां त्यांच्या विषयाशीं तुम्हीं तनमय झालां होतां आणि मग तुमचा हात भराभर चालू लागला होता. पण ‘जलद लिहिले पाहिजे’ या इच्छेचा आकांत जागृत होता तोंवर

मात्र तुमच्या हातानें तुमच्याशीं असहकार पुकारला होता.

(४) बँकेतून पहिल्या प्रथम तुम्हीं पैसे काढलेत तो दिवस स्मरतो का तुम्हांला ? तुमच्या नसुन्याच्या सहीशीं जुळणारी तुमची सही, पैसे काढायच्या फॉर्मवर पाहिजे असें कारकुनानें तुम्हांला सांगितले होते. तुम्हीं नेहमींसारखी सफाईदार सही करायला टांक उचलला होता. पण चटकन् सही करायला न येतां तुमचीं बोटे उगाच्च वरखालीं वरखालीं वळवळत होतीं आणि शेवटीं कांपन्या हातानें थांबत थांबत तुम्हीं सही केली होती, हैं तुमच्या लक्षांत आहे काय ?

(५) तुम्हीं व्यासपीठावर उम्भे राहून पहिले भाषण केले तेव्हांची तुमची दशा तुमच्या ध्यानांत आहे का ? ऐटदार उम्भे राहून, योग्य आविर्भाव करीत, दमदार आवाजांत, अस्वलित बोलण्याची तुमची महत्वाकांक्षा होती. पण तुमचे शरीर त्यादिवशीं तुम्हांला उत्कटपणे झाली होती. गुढघे आहेत ही जाणीव त्याच दिवशीं तुम्हांला उत्कटपणे झाली होती. गुढघे ‘विष्टल विष्टल’ असें भजन करतात हैं तुम्हांला प्रथमच प्रत्ययास आले होते. तुमचे ओठ सुकले होते, जीभ कोरडी पडली होती, आपल्या या इतक्या दोन हाताचे काय करावे हैं तुम्हांला कळत नव्हते आणि अखेर कसेबसे चार शब्द बोलून खालीं उत्तरतांना आपले पाय नीट न वांकतां कसेतरी वेडेवांकडे पडत आहेत असा कांहीं विचित्र भास तुम्हांला झाला होता. आपण उत्कृष्ट भाषण करून सभा जिंकावी अशी केवढी

आकांताची आस तुमच्या चित्ताला
लागून राहिली होती ! पण झालें सगळे
तिरपागडेच !

इच्छाशक्ति आणि भावना

अशी उदाहरणे कितीतरी देतां येण्या-
सारखीं आहेत. परंतु मला जो मुद्दा
सांगायचा त्यासाठी हीं पांच उदाहरणे
पुरेशीं आहेत. आपल्याला जें जिवाच्या
आकांतानें करायचें असतें त्याच
नेमक्या बाबर्तीत आपल्या हातून आपल्या
इच्छेच्या विरुद्ध आचरण घडतें आणि
आपण त्या प्रसंगी अगतिक होतों, असें या
पांचहि उदाहरणांत दिसून येतें. आपल्या
प्रयत्नांची दिशा एक तर, आपल्या
पदरीं पडणाऱ्या फळाची दिशा बरोबर
विरुद्ध असें आपल्याला आढळून येतें.

हें ज्या नियमानें घडतें त्याला
मानसविज्ञ 'लॉ ऑफ रिहर्स्डॅ
एफर्ट' असें म्हणतात. मराठींत जाडजूळ
शब्द वापरून म्हणायचें तर हा
'प्रतिनिवृत्त प्रयत्नाचा कायदा'
आहे. आपण केलेला प्रयत्न जणूं मुरळून
माघारीं येतो आणि आपल्याला अपयशा-
चीच प्राप्ति करून देतो.

पण कां ? प्रयत्नाचें फळ नेमके विरुद्ध
कां मिळावै ? याचें कारण असें कीं, आपले
आचरणहें इच्छाशक्तीच्या बळावर
घडत नसून भावनेच्या बळावर
घडतें. मला उत्कृष्ट भाषण करायची
उत्कट इच्छा आहे, पण मी उत्कृष्ट भाषण
करीन अशी माझी उत्कट आंतरिक भावना
नसेल, तर माझें भाषण चांगलें तर होणार
नाहीच, पण माझी इच्छा जितकी अधिक

प्रबळ असेल, तितके माझें भाषण अधिक
वाईट होईल. इच्छाशक्ति आणि
भावना —म्हणजे 'बुइल' आणि
'इमॅजिनेशन'—यांचा संघर्ष असेल तर
त्यांत अखेर भावनाच विजयी होते हा
निरपवाद सिद्धान्त आहे.

वरचा परिच्छद, मला वाटते, फारच
विद्वत्तापूर्ण झाला आहे ! त्यामुळे माझा
आशय वाचकांना नीट कळला नसेल !
यासाठीं दोन उदाहरणे देतों.

ज्या वाचकांना सायकलवर बसतां येत
असेल त्यांना आपला प्रारंभीचा अनुभव
आठवत असेल. मागें कोणी हात न देतां
स्वतःच्या बळावर तुम्हीं सायकल नुकतीच
चालवूं लागलां होतां. एकदां रस्त्यावरून
डळमळ डळमळ करीत तुम्हीं सायकलीनें
निघाला होतां. रस्त्यावर चिटपांखरूं नव्हतें.
पण—अरे नशिबा ! रस्त्यावर समोरच केवढा
दगड होता हा ! तसा कांहीं मधोमध
नव्हता तो दगड; होता रस्त्याच्या
कडेलाच. पण तो दिसल्याबरोबर 'तो
टाळून पुढें गेलें पाहिजे' असें भयभीत-
पणे तुम्हीं म्हणालां होतां आणि—आणि
काय ! तुम्हीं सरळ त्या दगडावर जाऊन
आदललां होतां !

पण सगळ्याच वाचकांना सायकलवर
बसतां येत नसेल. दुसरें उदाहरण देतों.
ही बघा इथें जमिनीवर दीड फूट रुंद
आणि साठ फूट लांब फळी आहे. या
फळीवरून धिमेपणानें सरळ चालत जा
पाहूं. जमिनीवर पाय न टेकतां फळीवरून
चालत गेलें पाहिजे. अरे वा ! अगदीं
दोरीसूत स्थिर पावलांनीं गेलांत कीं
तुम्ही !

ठीक ! आतां ही फळी जमिनीवरून उचलली आहे. या दोन सहा सहा मजली उंच इमारती रस्त्याच्या दोहँकडांना समोरासमोर आहेत. या इमारतीच्या गच्छ्यांना जोड्हून ही फळी टाकली आहे. आतां हें साठ फूट अंतर मधांसारखें चालून जा पाहूं. जमिनीपासून सुमारे ८०-९० कुटांच्या उंचीवर दोन गच्छ्यांना जोड्हून ही दीडफूट रुंदीची फळी आहे. बाजूला कठडे वगैरे कांहीं नाहीत. चला, फळीवरून चालत निघा. दोन पावलें चालून जरा खालीं पहा-मोटारगाड्या, माणसें हीं कशी वरून मुंग्यांसारखीं दिसतात, नाहीं ? अरे हें काय ? तुमचे पाय लटपटायला लागले; वरून खालीं पंहातांना तुमच्या डोक्यांपुढे अंधेरी आली आणि पडलांतच कीं तुम्हीं कोसळून खालीं.

फळी एकच. पण जमिनीवर असली म्हणजे जिच्यावरून जातांना कणमात्र भय वाटत नाहीं, तीच अधांतरीं असली म्हणजे मात्र फारच अरुंद आणि भयप्रद कां वाटते नि तिच्यावरून चालतांना माणूस कां पडतो ?

याचें कारण असें की फळी जमिनीवर असते तेव्हां इच्छा आणि भावना या परस्परपूरक असतात; फळीवरून पलीकडे जाण्याची इच्छा असते आणि ‘जाऊं शकूं’ अशी भावना असते. या दोहँत विरोध नसतो, संघर्ष नसतो म्हणून जमिनीवरच्या फळीवरून आपण सहज चालून जाऊं शकतों. पण अधांतरीं असलेल्या फळीवरून जाण्याची इच्छा असली तरी ‘जातां येईल’ ही भावना नसते. ‘गेलेच पाहिजे’ या इच्छेचा आकांत अधिक असला तरी ‘कसे जाणार ?’ या

भयाची भावना प्रबळ असते. या दोहँच्या संघर्षात भावना विजयी होते आणि इच्छा विफल ठरते.

निश्चयांच्या बाबतीतहि असेंच घडते

आपल्या निश्चयाच्या बाबतीत असेंच घडते. ‘आपण चहा सोडावा’ ही आपली इच्छा असते. दांत करकचावून ‘सुट-णारच मी चहा’ असें आपण मोठ्या निर्धारिने म्हणतों, त्याचवेळी ‘कसा सोडणार चहा माझा ?’ ही भावना तितकीच प्रबळ होते. आणि ही भावनाच शेवटीं इच्छेवर मात करते.

इथें एक प्रश्न असा उपस्थित होतो की, इच्छा ही माझीच व भावना हीहि माझीच. मग या दोहँत संघर्ष कां ? जशी माझी इच्छा, तशीच माझी भावना असें कां असू नये ? याचें कारण एवढेंच कीं, अमुक अमुक झालें म्हणजे अमुक अमुक होईल अशी ‘सूत्रना’ आपण आपल्या मनाला देऊन तशी भावना बनविलेली असते.

वरचें फळीचें उदाहरण परत आठवा. अधांतरीं असलेल्या अरुंद फळीवरून चालतांना मी पडण्याचें वास्तविक कारण काय आहे ? वास्तविक कांहीच कारण नाहीं. परंतु ‘इतक्या उंचावरून मी अरुंद फळीवरून चालतांना खालीं पडणारच’ ही भावना आपण आपल्या मनांत पक्की करून ठेवलेली असते, म्हणून आपण पडतों.

आपल्या निश्चयाच्या बाबतीत काय घडते तें आतां तुमच्या लक्षांत येईल. चहा आपल्याला आवडतो. ही आवडीची वस्तु सोडावी अशी आपली ‘इच्छा’

असते. पण 'मला चहा नको' ही भावना आपण निर्माण केलेली नसते. आदले दिवशीं आपण अधिक चहा पितों याचा खेरा अर्थ असा कीं, आपण चहाला जणु म्हणत असतों, 'बाबा! उद्यां तू मला सोडून जाणार ना? नको रे जाऊ! किती आवडतोस तू मला!' आपण चहा सोडायला शुभ दिवस पाहात असतों याचा अर्थच असा कीं, 'चहा मला अति प्रिय आहे—मी तो सोडणे हें खरोखरी किती कष्टाचें आहे! अति दुखाचें आहे हें! पण या शुभदिवसाची लाज ठेवून तरी मी तो सोडणे अवश्य आहे' असें तुम्ही वस्तुतः म्हणत असतां. पण या शुभ दिवसाची तुम्हांला वाटणारी पत्राज जितक्या किंमतीची तितकाच तुमचा निश्चय टिकण्याची शक्यता. 'प्रिय वस्तु सोडावी' या इच्छेपेक्षां 'प्रिय वस्तु राखावी' ही भावनाच अखेर विजयी होणे हें अगदी स्वभाविक आहे.

आपले निश्चय कां फसतात, याची कारणभीमांसा ही अशी आहे. निश्चयाबरोबर किंवा निर्धाराबरोबर शक्यतेची भावनाहि प्रबळ असेल तरच निश्चय टिकतील. ही भावना निर्माण करणे शक्य आहे का? की ही भावना आपल्या आंवाक्याबाहेर आहे? आपल्याला इष्ट वा योग्य त्या भावना निर्माण करतां येतात. विशिष्ट पद्धतीने विशिष्ट 'सूचना' आपल्या मनाला देऊन आपल्याला हव्या त्या भावना आपण चित्तांत रुजवून निश्चयपालनच नव्हे तर रोगनिवारणहि करूं शकतों असें सूचना-पद्धतीच्या पुरस्कृत्याचें म्हणणे आहे.

ही सूचना पद्धति काय आहे? त्या पद्धतीची थोडक्यांत येथें माहिती देतों.

संज्ञाशील मन व संज्ञातीत मन

'मी माझ्या मनाने एखादी गोष्ट ठरविली आणि ती आचरणांत आणली,' असें जेव्हां आपण म्हणतों, तेव्हां ज्या मनाची आपल्याला जाणीव असते, त्या मनाच्या प्रेरणेने आपण कृति केली असें आपल्याला म्हणायचें असतें. ही समजूत चुकीची आहे असें मानसविज्ञ म्हणु लागले आहेत. आपल्या मनाचे दोन भाग आहेत असें मानसविज्ञाना आढळून आलें आहे. आपल्याला ज्याची जाणीव असते त्या 'संज्ञाशील' मनाच्या पलीकडे 'संज्ञातीत' असा मनाचा फार मोठा भाग असतो असा मानसविज्ञानीं अनुभवाने निष्कर्ष काढला आहे. त्यांच्या या मताचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी एक उदाहरण देतों.

मोहनिद्रित माणसाचे उदाहरण

प्रसिद्ध मानसविज्ञ वुइल्यम मॅकडुगल याने एकदा एका माणसाला मोहनिद्रा आणली. माणसाला हिंनोटाइझ केल्यानंतर अथवा मोहनिद्रा आणल्यानंतर त्याचे इतर बाह्य जगाचे भान जातें; पण ज्याने मोहनिद्रेची प्रेरणा दिली असेल त्या प्रेरकापुरतें त्याचे मन जागृत असतें. तो प्रेरक त्याला ज्या सूचना करील त्या तो विनतकार आणि निर्विवाद मानतो. मॅकडुगलने त्या माणसाला मोहनिद्रा आणल्यानंतर त्याला सांगितलें, 'आज दिवसाचे काम आटोपल्यानंतर, आम्ही दुसरे दोघे खोलीत आहोत तोंवर तूं खोलीबाहेर जाऊ नकोस.'

त्यानंतर मॅकडुगलने त्याला मोहनिद्रेतून मुक्त केलें. संध्याकाळीं काम संपूर्ण निघून

जाण्याची बेळ आली तेव्हां हा माणूस खुर्चीवर बसूनच राहिला. मँकडुगलने त्याला म्हटले, “तू आतां जाऊ शकतोस. काम झाले आहे आपले.”

त्या माणसानें जायचे नाकारले. तो म्हणाला, ‘मी मागाहून जाईन.’ मँकडुगलने व तिथे हजर असलेल्या दुसऱ्या एकाने मिळून त्या माणसाचे खांदे पकडले आणि ते त्याला खोलीतून ढकळून लागले. त्यानें आपली सुगळी शक्ति एकवटून त्यांना स्वतःला ढकळून दिले नाही! इतर दोघे निघून गेल्यानंतरच त्यानें त्या खोलीबाहेर पाऊल टाकले!

संज्ञातीत मनाचे अधिराज्य

निश्चयांच्या विवेचनापासून तो मोहनिद्रेत मिळणाऱ्या सूचनांच्या विवेचनापर्यंत आपण फारच मोठे विषयांतर केले आहे असें वाचकांना वाटण्याचा संभव आहे. पण या दोहोंचा परस्पर संबंध अत्यंत निकट आहे.

तो असा—

माणूस मोहनिद्रेत असतांना त्याला बाह्य जगाची संवेदना राहिलेली नसते. त्याचे संज्ञाशील मन हें जागृत नसते. मग प्रेरकाने दिलेल्या सूचना तो कसा ग्रहण करतो? या सूचना कोणतें मन ऐकत असते? त्याचे संज्ञातीत मन त्या सूचना ग्रहण करते. नंतर मोहनिद्रेतून तो जागा होतो. आतां त्यांचे संज्ञाशील मन जागृत झालेले असते. आपण मोहनिद्रित असतां प्रेरकाने आपल्याला काय सांगितले हें तो साफ विसरून गेलेला असतो. त्याला खोदून खोदून आठवण करायला सांगितले

तरी मोहनिद्रेत असतांना आपल्याला कोणत्या सूचना दिल्या गेल्या आहेत त्याचे त्याला यांकिचित् त्याला स्मरण होत नाहीं.

पण ज्या सूचना त्याला मोहनिद्रेत मिळालेल्या असतात त्या तो बिनचूक पाळतो. वरील उदाहरणांत दिलेली सूचना त्या माणसानें किती धडपड करून पाळली पहा. वस्तुतः तो मोहनिद्रेत असतां मँकडुगलने त्याला सूचना दिली होती. संध्याकाळीं तो पूर्ण जागृत असतां तोच मँकडुगल त्याला पूर्वीच्या सूचनेविरुद्ध वागायला सांगत होता. पण तें त्याने ऐकले नाहीं! मोहनिद्रेत मिळालेल्या सूचनेप्रमाणेच तो वागला.

याचा अर्थ असा की, आपले आचरण हें संज्ञाशील मनाच्या नियंत्रणाखालीं नसून संज्ञातीत मनाच्या नियंत्रणाखालीं असते!

समुद्रांत मोठे मोठे बर्फाचे पर्वत असतात, तसें आपले मन आहे. त्या हिमपर्वतांचा समुद्राच्या पृष्ठभागावर दिसणारा भाग अत्यंत थोडा असतो; त्या मानानें समुद्राखालीं असणारा भाग अत्यंत मोठा असतो. आपल्या मनाच्या संज्ञाशील भागाच्या मानानें त्याचा संज्ञातीत भाग हा कितीतरी मोठा असतो व तो भाग हाच आपल्या एकंदर वर्तनाचा व विचाराचा निर्णयक स्वामी असतो. हा मुद्दा खरोखरी खूप विस्तारानें सांगितला पाहिजे इतक्या महत्वाचा आहे. पण आजच्या आपल्या विषयापुरतें त्या मुद्दाचे मुख्य सूत्र तेवढे इथें विचारांत घेतले आहे.

सूचना संज्ञातीत मनाला पोंचली पाहिजे

केव्हां केव्हां रात्रीं झोंपतांना तुम्हीं मनाशीं खण्ठां, ‘उद्यां पांच वाजतां आपण उठायचं बरं का !’ आणि आश्र्वय असें की खरोखरच बरोबर पांचाच्या टोक्याला तुम्हीं झोंपेतून जागे होतां. हें नेहमींच घडत नाहीं. कां ? कारण उघड आहे. तुमच्या संज्ञातीत मनानें तुमची सूचना जेव्हां ग्रहण केलेली असते तेव्हां तें तुम्हांला पांच वाजतां उठवितें. जेव्हां ही सूचना त्याच्यापर्यंत पोंचत नाहीं तेव्हां अर्थातच पांच वाजून गेले तरी तुम्हीं जागे होत नाहीं.

आपल्या हातून एखादी गोष्ट घडावी असें जर तुम्हांला वाटत असलें तर ती सूचना तुमच्या संज्ञाशील मनालाच केवळ देऊन कांहीं उपयोग नाहीं. तुमच्या संज्ञातीत मनाला ती पोंचली पाहिजे.

हेच तत्त्व निश्चयांना लागू आहे. हाताच्या मुठी वळून, डोळे गरगरां फिरवून, दांत चावून तुम्ही जरी म्हणालांत की, ‘उद्यांपासून मी चहा पिणार नाहीं, सिगारेट ओढणार नाहीं, पहांटे पांच नंतर अंथरुणावर लोळत पडणार नाहीं, किमान दोन तास अभ्यास केल्याविना राहाणार नाही—’ तरी त्याचा कांहींहि उपयोग नाहीं. तुमच्या या सर्व सूचना तुमच्या संज्ञातीत मनापर्यंत पोंचल्या पाहिजेत, त्याला कळल्या, पटल्या पाहिजेत, तरच तुमच्या संवर्योत बदल घडेल. तोंवर नुसते आकांताचे निश्चय उच्चारणे हें खरेखरी सोमेश्वरी आग आगली असतां रामेश्वरीं तांतडीन बंब घेऊन जाण्याहूतके हास्यास्पद आहे !

निश्चय टिकविष्यासाठीं मग काय केले पाहिजे ? आपल्या संज्ञातीत मनाला या निश्चयांची सूचना पोंचेलसें केले पाहिजे. हे करतां येण्याचें कांहीं विशिष्ट नियमबद्ध तंत्र आहे का ? की केवळ योगायोगानें सूचना संज्ञातीत मनाला पोंचतील तेव्हां निश्चय टिकतील आणि पोंचणार नाहींत तेव्हां निश्चय फसतील असें आहे ?

असें नियमबद्ध तंत्र आपल्या इकडील योग्यांनी आणि पश्चिमेत नॅन्सी येथील सूचनापद्धतीच्या पुरस्कृत्यांनी बसविलेले आहे.

मोहनिद्रेत प्रेरक हा मोहनिद्रित माणसाच्या संज्ञातीत मनाशीं संबंध राखूं शकतो. मोहनिद्रेत संज्ञाशील मन कार्य रहित झालेले असते आणि संज्ञातीत मनाला जागृति आलेली असते.

आपल्याला दुसऱ्यांने मोहनिद्रा आणल्याल्येरीजहि ही मनाची स्थिति जर आपण उत्पन्न करूं शकलों, तर त्यावेळी आपण आपल्या मनाला दिलेल्या सूचना पाळल्या जातील.

ही मनाची स्थिति कशी निर्माण करतां येईल ?

हा पहिला अभ्यास

रात्रीच्या शांत वेळीं तुम्ही अंथरुणावर पडलां आहांत. इतर स्तब्धता असल्या मुळे घड्याळाचा टिकू-टिकू, टिकू-टिकू हा आवाज तुमच्या कानावर येतो आहे. तुम्ही त्या आवाजाशीं मन एकाकार करा. आपलें सर्वोंग अंथरुणावर अगदीं सैल टाकून, शरीराच्या कोणत्याहि भागाला ताण नाही अशी ज्ञात्री करून घेऊन मग स्वस्थपणे घड्याळाच्या त्या

आवाजावर मन एकाग्र करा. हें एकदम साधगार नाही. घड्यालाची टिकूटिकू ऐकतांना आपले मन केव्हां काशीरामेश्वराच्या यात्रेला निघालें, आणि घड्यालाची टिकूटिकू आपल्याला केव्हां ऐकायला येईनाशी झाली हें तुमच्या लक्षांतहि येणार नाही. पण संवर्थीनें घड्यालाच्या आवाजावर मन एकाग्र करणे साधेल. असें एकाग्र मन त्या आवाजाच्या पुनरावृत्तीला जणूं कंटाळून त्या आवाजापासून माघारीं मुरङ्गून येते. पण दुसरा कोणता विचार मनांत शिरलेला असतो असेहि मात्र नाहीं. कोणत्याच विशिष्ट विचारानें मन व्यापलेले नसून तें थोडा वेळ जणूं निष्पंद बनतें या शून्य अवस्थेत जी सूचना मनाला मिळेल ती कार्यकारी होते.

या विवेचनानें मनाची कोणती अवस्था नेमकी आभिप्रेत आहे हें कदाचित् वाचकांच्या लक्षांत आलें नसेल. त्यासाठी त्यांच्या नेहमीच्या अनुभवाचें असें एक उदाहरण सांगतो:—

एखाद्या वेळी अपरिचित अशा जागी झोपण्याचा प्रसंग आल्यानंतर सकाळी जागें होतांना कोणता अनुभव आला तो वाचकांना स्मरतो काय? तुम्ही डोळे उघडलेत. परंतु नेहमीच्या वस्तु सभोवार न दिसल्यामुळे आपण कुठें आहोत हें तुम्हांला नेमके आठवलें नाहीं. भिंवया आकुचित करून तुम्ही थोडा विचार केलात आणि मग हळुंहळूं एकेके गोष्ट तुम्हांला आठवली, व आपण अमक्या जागीं झोपलें होतों याचें तुम्हांला स्मरण झाले.

झोपेंतून उठतांक्षणीच आणि झोपेची झांपड डोळ्यावर येते तेव्हां, अशा दोन

वेळीं आपले मन घड जागृत नाहीं, घड निद्रित नाहीं अशा स्थितीत असतें. या स्थितीत मनाला ज्या सूचना द्याव्या त्या कार्यकारी होतात असा अनुभव आहे.

या सूचना देतांना कांहीं पथ्यें कट्याक्षानें पाळावीं लागतात.

समजा, आपला धूम्रपानाची सवय तुम्हांला मोङ्गून काढायची आहे. तर मग वर सांगितल्याप्रमाणे आपल्या मनाची मोहनिद्रासदृश अवस्था आणून तुम्ही सिगारेट सोडण्याची सूचना आपल्या मनाला द्या. पण त्यावेळी शब्द कोणते वापराल? ‘उद्यांपासून मी सिगारेट सोडली’ किंवा ‘यापुढे मी एकहि सिगारेट ओढणार नाहीं.’ अशी सूचना द्याल तर पस्तावाल. जी सूचना द्यायची ती देतांना तिच्या सत्यतेबद्दल यक्किचित् शंका तुमच्या मनांत उत्पन्न होतां कामा नये. ‘मी यापुढे एकहि सिगारेट ओढणार नाहीं’ असें म्हणतां म्हणतां ‘पण हे होईल का माझ्या हातून?’ ही सभय शंका जर का तुमच्या मनांत उद्भवली-आणे ती उद्भवेलच—तर मागच्या भागांत वर्णिल्याप्रमाणे ‘प्रतिनिवृत्त प्रथत्नाच्या कायद्यानुसार’ तुमचें धूम्रपानाचें व्यसन अधिक वाढेल. माशी कोळ्याच्या जाळ्यांत जितकी घडपडते तितकी ती त्या जाळ्यांत अधिकाधिक गुरफटते, तशी तुमची अवस्था होईल.

सध्यां आपल्या निश्चयांच्या बाबतीत हेच होत असतें.

मग सूचना कशी द्यायची? धूम्रपानाबद्दलची सूचना अशी असावी—‘यापुढ मला धूम्रपानाचा उबग उत्पन्न होईल.’

ही सूचना एखाद्या मंत्रासारखी भराभर उच्चारली पाहिजे. त्या एका सूचनेने आपले मन त्या बेळापुरते भरून गेलेले असले पाहिजे.

रात्रीं वाञ्याने एकादं खिडकीचे दार काढफाड वाजत असले म्हणजे आपले मन आपल्या इच्छेविरुद्ध त्या आवाजाकडे वेधले जाते. त्याप्रमाणे जी सूचना आपण देऊन त्या सूचनेचा जपहि आपल्या जणु इच्छेविरुद्ध चालू राहिला पाहिजे. त्या सूचनेने आपले मन पूर्ण व्यापून टाकले पाहिजे.

अशा सूचना देऊन केवळ आपल्या कांहीं सवयीनाच आपण वळण देऊ शकतो असें नाही. सूचनेचा अभ्यास नीट जमला तर आपले अनेक आजार देखील केवळ सूचना पद्धतीने घलवितां येतात.

या सूचना पद्धतीवर चार्ल्स बॉदुइन याचा 'सजेश्न अॅण्ड ऑटोसजेश्न' हा ग्रंथ बराच गाजलेला आहे, लॅन्सेटसारख्या वैद्यकीय विषयाला वाहिलेल्या नामवंत नियतकालिकांनी हा ग्रंथ वाखाणला आहे. या ग्रंथांत केवळ सूचना पद्धतीने रोग निवारण झाल्याची अनेक उदाहरणे ग्रंथकाराने दिली आहेत. संधिवातापासून क्षयापर्यंत अनेक रोग सूचनेने कसे बेरे केले याचे वर्णन या ग्रंथांत आहे. डॉ. एमिल कुए याने या सूचनापद्धतीचा प्रथम पद्धतशीर पुरस्कार केला. माझ्या लेखांने वाचकांची जिज्ञासा जागृत झाली असल्यास त्यांनी कुए व बॉदुइन यांचे ग्रंथ अवश्य पहावे.

—द, पा. खा.

भावनेला किंमत आहे

एकदां मी रेल्वेने जात होतो. यसुनेच्या पुलावर गाडी आली. हृदय पुलकित होऊन जवळच्या एका माणसाने नदीत दिडकी टाकली. शेजारीं एक चिकित्सक गृहस्थ होते. ते म्हणाले, 'आर्धीच देश दरिद्री. हे लोक असे पैसे व्यर्थ दवडतात.' मी त्यांना म्हटले, 'तुम्हीं त्या माणसाचा हेतु नाहीं ओळखला. ज्या भावनेने त्या दोन दिडक्या त्याने फेकल्या त्या भावनेची किंमत दोन—चार पैसे होईल कीं नाहीं. ते पैसे इतर सत्कार्यास दिले असते तर जास्त चांगले दान झाले असतें तें सारे माघून पाहूं. परंतु ही नदी म्हणजे ईश्वराची जणू करुणा वाहून राहिली आहे, असें मनांत येऊन त्या भाविकाच्या मनांत कांहीं भावना उत्पन्न होऊन त्याने त्याग केला. त्या भावनेला तुमच्या अर्थेशास्त्रांत कांहीं स्थान आहे का? देशांतील एक नदी पाहून त्याचे अंतःकरण द्रवले. ही भावना तुम्हांस समजेल तर मग मी तुमच्या देशभक्तीची पारख करीन.'

—चिनोबा

सुख्लोकगीता

: अनुवादक :

वि. के. छत्रे

गीतानुवादें जरि या कुण्डला
गीताशय स्वरूप कक्षन् आला
संतोष झाला जरि अंतरास
होई मला नी जगदीश्वरास

X X X

गीतार्थ चित्ति दृढ़ची ठसावा
ठसून तो आचरणीहि यावा
महणून झालों कविता—प्रवृत्त
कर्ता खरा श्रीहरि मी निमित्त

अध्याय ११ वा

अङ्गुन महणाला—

प्रसाद माझ्यावरती कराया निवेदिलें विस्तृत देवराया ।
अध्यात्मनामें मज गुह्य थोर गेला तयानें मम मोह पार ॥ १ ॥
उत्पन्न होतीं काशीं सर्व भूतें जातात तीं केंवि तथा ल्यातें ।
त्वदीय थोरत्वहि, नाश ज्या न मी ऐकलें सर्व तुझ्याकङ्घून ॥ २ ॥
हें वर्णिलें आपण आपणांस प्रत्यक्ष तैसेंचि पहावयास ।
तें ईश्वरी हो आपुलें स्वरूप इच्छा मला, हे भगवन् अमूप ॥ ३ ॥
पहावया शक्य असे मला तें असें जरी वाटतसे तुम्हां तें ।
योगेश्वरा हो तरि आपुलें तें दावा प्रभो अव्यय रूप मातें ॥ ४ ॥

भगवान् महणाले—

पहा पहा शंभरशे हजार मदीयरूपे, गणि कोण पार ।
अनेक वर्णी, विविधाकृतीही धनंजया, दिव्य तशीच कांही ॥ ५ ॥
आदित्य बारा वसु तेवि आठ हे रुद्र पाही अकराहि नीट ।
हे अश्विनी दोन कुमार—यांतें एकूण पन्नास मरुदणांतें ॥ ६ ॥
न पाहिलीं आजवरी कधींही नसेल ज्यांची तुज कल्पनाही ।
अनेक दृश्ये तुज ऐश्वी, पार्थी आश्र्वर्यकारी दिसतील आतां ॥ ७ ॥
या देहिं माझ्या जग सर्व पाहीं तुं जंगम—स्थावर ऐक—ठायीं ।
पहावया जें दुसरेहि कांहीं तुं इच्छिसी, पाहुन तेहि घेई ॥ ८ ॥

मातें पहाया तत्र लोचनानीं सामर्थ्य नाहीं तुजला म्हणूनी ।
मी दिग्यदृष्टी तुज देत आहें हे योगसामर्थ्य मर्दीय पाहें ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला—

पार्था सख्यालांगि वदून ऐसे योगेश्वर—श्रेष्ठ जगन्निवासे ।
विशाल ऐसे निजविश्वरूप दावीयले हे धृतराष्ट्र—भूप ॥ १० ॥
अनेक डोळे वदने अनेक दृश्ये तर्शीं अद्भुत तीं अनेक ।
माळा गळां दिव्य, तर्शींच बळे उभारलीं दिव्य अनेक शळे ॥
उटी सुगंधी, सकलांगि दिव्य सामावले कौतुक ज्यांत सर्व ॥ ११—१२ ॥
हजार ते भास्कर त्या नभांत जरी उदेले सहसा क्षणांत ।
प्रभा तदा दिव्य दिसैल जैशी तुलेल ती स्वल्प हरि प्रभेशी ॥ १३ ॥
बहु प्रकारांत विभागलेले तेथेच एकत्रित जाहलले ।
हे विश्व सारे तंव अर्जुनाला श्रीकृष्णदेहीं दिसले, नृपाला ॥ १४ ॥
पार्था तदा विस्मय होय भारी रोमांच हवें उठले शरीरी ।
देवापुढे मरतक वांकवूनी वदे तदा तो स्वकरा जुळूनी ॥ १५ ॥

अर्जुन म्हणाला—

देवा तुझ्या या दिसतात देहीं सारे ऋषी, देव पणीर तेही ।
नानाविध प्राणिसमूह तैसे ब्रह्मा प्रभू, जो कमांत वंसे ॥ १६ ॥
अनेक बाहू, उदरे अनेक, अनेक डोळे, वदने अनक ।
न आदि ना मध्य, न अंत, रूपा त्वदीय, विश्वेश्वर, विश्वरूपा ॥ १७ ॥
हस्तीं चक्र गदा, शिरीं मुकुट, नी सर्वत्र देदीप्यमान्
नेत्रातें दिपवीं, असा दिसासि तुं तेजोगिरी कीं महान् ।
चंडाशु—द्युति ती निदाविं, अविंक प्रज्वालिताग्निप्रभा
त्या तेजासम कांहिंशीं, न कुणि ती मापूं शकेनाच भा ॥ १८ ॥
अखेरचे ज्ञेय, न जें विनाशी आधारही शेवटचा जगासी ।
जो रक्षितो शाश्वत धर्म तो तुं सनातनीही पुरुष प्रभो तुं ॥ १९ ॥
न आदि ना मध्य, न ज्यास अंत अनंत बाहू, बलही अनंत ॥
डोळे शशी—सूर्य असे जयाला प्रदीप अग्नी मुखही जयाला ॥
अशा स्वरूपी भगवन् तुम्ही जे आहांत ते तापवित स्वनेजे ।
विशाल ऐशा सकला जगातें मातें दिसे यापरि दृश्य येथे ॥ २० ॥
त्वां व्यापिले, भू—नभ—अंतरातें एकाकिने, दाहि तथा दिशातें
स्वरूप उप्राद्भुत हें बघूनीं त्रैलोक्य गेले बघ हें भिजली ॥ २१ ॥

हे देव संघे शिरती तुझ्यांत भ्याले कुणी प्रार्थिति बद्धहस्त
 महर्षि ते आणिक सिद्ध—संघ देवा, तुझ्या वा, स्तवनांत दंग ॥ २२ ॥
 हे आदित्य नि विश्वदेव, वसु हे, हे रुद्र, हे अश्विनी
 हे सारे पितृदेव आणिक मरुत्, हे साध्य नामै मुनी ।
 हे गंधर्व नि यक्ष राक्षस तसे हे सिद्ध सारे जन
 देवा, पाहत राहिले तुजकडे, साश्र्वर्य सारे जण ॥ २३ ॥
 डोळे नि पोटे नि मुखे अनेक दाढा, भुजा पाय उरु अनेक ।
 विक्राळ या थोर तुझ्या स्वरूपे भये जग व्याकुळ, मीहि कांपे ॥ २४ ॥
 नानारंगि, तथा नभास भिडलां जाऊन उंचावर
 तोडाचा जबडा सताड उधडा, तेजे भरे अंवर ।
 तेजःपुंज विशाल नेत्र बघुनी हा अंतरात्मा सख्या
 झाला व्याकुल, धीर सर्व सुटला, शांतीहि गेली लया ॥ २५ ॥
 दाढांमुळे काळ—शिखी समान विक्राळ तुझीं वदने बघून ।
 दिशा कळेना, मन होई सुन देवाधिदेवा झणि व्हा प्रसन्न ॥ २६ ॥
 दुर्योधनादी धृतराष्ट्र—पुत्र सारेहि हे भूपति, सूतपुत्र ।
 आचार्य हे, द्रोण नि भीष्म थोर, जे आपुले आणिक मुख्य वीर ॥ २७ ॥
 भराभरा हे शिरतात सारे विक्राळ ऐशा तुझिया मुखीं रे ।
 दाढांत कित्येकहि सांपङ्गन दिसे, शिरे होऊनि जाति चूर्ण ॥ २८ ॥
 जसे जलाचे अगणीत लोट येतात कीं सागरि धांव घेत ।
 मुखांत तूझ्या जळत्या तथा हे नृवीर वेंगे शिरतात, पाहें ॥ २९ ॥
 प्रदीप अग्नीत जसे पतंग मरावयाला शिरती सवेग ।
 तुझ्या मुखीं धांवत देवराया हे लोक तैसे शिरती मराया ॥ ३० ॥
 गिळित सकल लोका पेटलेल्या मुखांनीं
 सगळिकडुन, जिव्हा चाटितां कीं फिरुनी ।

प्रखर बहुत तेजे, व्यापका देवराया

भरुनि सकलही कीं टाकितां, हो जगा या ॥ ३१ ॥

सांगा असे उप्र आहांत कोण? प्रणाम देवा, मज व्हा प्रसन्न
 जाणावया उत्सुक मी तुम्हांते कळेचिना काय करीतसां तें ॥ ३२ ॥

श्री भगवान् महणाले—

मी लोक—संहार करावयाला सुसिद्ध तो काळाचे वाढलेला ।

या सर्व वीरां गिळणार मृत्यु पार्थी, न यातें वधिलें जरी तुं ॥ ३३ ॥

शत्रूस जिंकी तरि ऊठ आधीं राज्योपभोगा नि यशास साधीं ।
 आधींच मी हे वधिले समस्त तुं अर्जुना केवळ हो निमित्त ॥ ३४ ॥
 जयद्रथ द्रोण नि कर्णशूर आचार्य हे भीष्म नि अन्य वीर ।
 मी मारिले पूर्विच, भी न कांहीं रणीं तुङ्गाची जय, दे लढाई ॥ ३५ ॥

संजय म्हणाला—

परिसुनि प्रभु—भाषण यापरी सभय कांपत सद्गदित स्वरी ।
 कर जुळून लवून नि बंदुन वदतसे फिरुनी वच अर्जुन ॥ ३६:॥

अर्जुन म्हणाला—

हें विश्व हर्षे तव गूण गाई सप्रेम गातांहि रमून जाई ।
 पकून जाती भयभीत दैत्य हे सिद्धही वंदिति, होय योग्य ॥ ३७ ॥
 पितामहाचाहिं पिता, नि थोर तुळा, न कां ते तरि वंदणार ।
 अनंत देवेश जगन्निवास ‘आहे’ ‘न’ तुं, नाहिं तुळा विनाश ॥ ३८ ॥
 जुना जुन्यांतील नि आदिदेव तुं आश्रयस्थान जगांस सर्व ।
 जाणावया योग्य नि जाणता तुं व्यापी जगा या पद उच्च, तें तुं ॥ ३९ ॥
 तुं वायु, अग्नी, यम तुं, शारी तुं आजा विधाता नि वरुणही तुं ।
 सहखवार प्रणिपात देवा पुनः पुन्हा हा प्रणिपात ध्यावा ॥ ४० ॥
 असो नमस्कार तुळा पुढून माघून तैसा सगळीकडून ।
 न माप शक्तीस पराक्रमास तुं सर्व कीं व्यापिसि या जगास ॥ ४१ ॥
 नेणोनी महिमा तुङ्गा, चुकुन वा, प्रेमांत वा येउन
 मर्यादा ल्यजुनी, समानचि सखा, ऐसा तुळा मानुन ।
 मी संभाषणि जें असेन वदलों, कृष्णा, सख्या, यादवा
 ऐसें, त्याकरितां क्षमा मज करा, ही प्रार्थना माधवा ॥ ४२ ॥
 खातां आणि पितां तसेच शयनीं, वा बैसतां खेळतां
 एकाकी असतां प्रभो तुम्हि कधीं लोकांत वा बैसतां ।
 थद्वा आणि विनोद यास्तवाचि जें बोलूं नये बोलुन
 कैला हो अपमान, त्यास्तव करा मातें क्षमा आपण ॥ ४३ ॥
 पिता प्रभो तुंचि चराचराचा पूजेसि तुं योग्य, गुरु गुरुंचा ।
 प्रभावशाली तुजसा न कोणी त्रिलोकिही, श्रेष्ठ मिळे कुठूनी? ॥ ४४ ॥
 प्रार्थी म्हणूनी तनु वांकवून पूज्य प्रभो व्हा तरि हो प्रसन्न ।
 पिता सुता, जेंवि सखा सख्यातें निजप्रिया ध्या पदरांत मातें ॥ ४५ ॥

झाला मला हर्ष अपूर्वरूपे परी भये व्याकुल चित्त कांपे ।
तें रूप मातें पहिलेंच दावा प्रसन्न देवा, जगदीश्वरा व्हा ॥ ४६ ॥
करीं गदा, चक्र, शिरि किरीट इच्छा पहाया तव हाचि थाट ।
टाकून हे बाहु तरी हजार धरा प्रभो ते पहिलेच चार ॥ ४७ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले—

पार्था तुला होऊन सुप्रसन्न मी दाविली योगबळे—करून ।
जी आद्य तेजोमय विश्वमूर्ति तुझ्याविना कोणि न पाहिली ती ॥ ४८ ॥
यज्ञे न वेदाध्ययने न दाने कर्म न वा उप्र अशा तपाने ।
हें रूप माझे तुजवीण अन्या पहावया शक्य महीतली या ॥ ४९ ॥
स्वरूप हें घोर असे बघून कष्टी न हो, जाइ न गांगरून ।
भीति त्यजी, होउन सुप्रसन्न घे रूप तें हें पहिले बघून ॥ ५० ॥

संजय म्हणाला—

देवे असे पंडुसुता बदून स्वरूप तें दाखविले फिरून ।
त्या सौम्यरूपे भय घालवूनी पार्था दिला धीर तदा प्रभूनी ॥ ५१ ॥

अर्जुन म्हणाला—

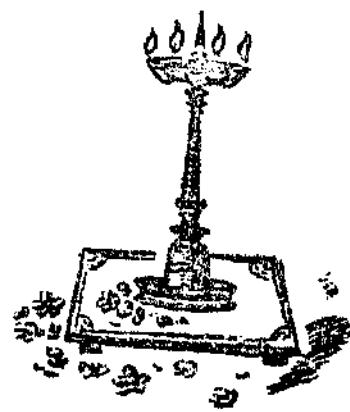
हें सौम्य नी मानव देहधारी स्वरूप पाहून तुझे मुरारी ।
आले अतां हें मन की ठिकाणी मी जाहलों सावधही फिरूनी ॥ ५२ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले—

मिळे पहायास महाप्रयासे तुं देखिले जें ममरूप ऐसे ।
प्रत्यक्ष तें रूप पहावयास सदैव देवांसहि तीत्र आस ॥ ५३ ॥
तुं पाहिले या मज विश्वरूपीं तसे पहायास मला कदापी ।
कोणा नसे शक्यचि यज्ञदाने वा वेद अभ्यासुन, वा तपाने ॥ ५४ ॥
अशा प्रकारे मजला पहाया माझे खेरे ज्ञान करून ध्याया ।
तत्त्वे शिराया मजमाजि पार्थ अनन्य भक्तीच करी समर्थ ॥ ५५ ॥

माझ्यासाठिंच जो करी सकलही कर्म सदा आपुली
कोठेही परि अल्पमात्रहि नसे आसक्ति ज्या राहिली ।
नाहीं वैर कुणाशिही जर्गि, करी प्रीतीच सर्वांवरी
मातें येउन भक्त हा मिळतसे जो ध्यास माझा धरी ॥ ५६ ॥

शब्दांचा महिमा

केरळमध्ये आचार्य विनोबा भावे यांना भेटण्यासाठी कांहीं साहित्यिक गेले होते. त्यांना उद्देशून विनोबांनी जे भाषण केले ते 'भूदान यजा' चरून येथे दिले आहे. संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या सामर्थ्याबद्दल विनोबांनी केलेले हैं विवेचन वाचकांना अपूर्वी, मनोवेधक आणि विचारप्रवर्तक वाटेल...

मुला शब्दांची फार किंमत वाटते. शब्दांत जी शक्ति आहे, ती दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूंत आढळत नाही, माझ्या जीवनावर शब्दांचा जो प्रभाव पडलेला आहे, त्या अनुभवावरूनच मी हैं सांगत आहें. पाणिनीचे एक सूत्र आहे.

‘एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति’।

‘एक शब्द यथायोग्य अर्थानि जाणला आणि तसाच यथायोग्य अर्थानि वापरला तर स्वर्गीत्या कामधेनूप्रमाणे सर्व अर्थ पूर्ण करणारा होतो.’

आपल्या या संस्कृत भाषेत शब्द-शक्ति पुष्कळच प्रकट झालेली आहे. इंग्रजी भाषेत लाखों शब्दांचा संग्रह आहे, हैं तुम्ही जाणतांच. परंतु तो केवळ शब्दसंग्रहच आहे, त्यापासून शक्ति प्रकट होत नाही. एकेका यंत्राचे असंख्य भाग असतात. प्रत्येकाला निरनिराळे नांव असते. अशा रितीने एकेका यंत्रामध्ये दहा-दहा, पन्नास-पन्नास शब्दांचा उपयोग केलेला असतो. परंतु अशा तळेच्या शब्दभांडारामुळे शब्दशक्ति वाढतेच.

असे नाही. जीवनांत जैवटा परिग्रह वाढेल, कचरा वाढेल, तेवढे शब्दहि वाढतील. अशा रितीने शब्दांचा ढीग लागेल, परंतु त्यायोगे विचारसंपदा वाढणार नाही. तसें पाहिले तर इंग्रजीत विचारसंपदा पुष्कळ आहे. परंतु संस्कृत भाषेत शब्दांचा जो महिमा पहावयास मिळतो, तो तिथें नाही. पन्नास नवीन नवीन वस्तु बनवल्या तर त्यांच्यासाठी पन्नास नवीन शब्दही बनतील परंतु अशा शब्द संग्रहामुळे व्यर्थ परिग्रह मात्र वाढतो. आतां हैं: पाश्चात्य लोकांनाही कळले आहे. म्हणून आज एकेका यंत्राच्या भागाला स्वतंत्र नांव दिले जात नाही. आंकड्यांत नांव दिले जाते यंत्राचा भाग खरेदी करावयाचा असेल तर ‘अमूक नंबरचा भाग द्या’ असे म्हणावे लागेल. आंकड्यांतच मायणी करावी लागेल. अशा रितीने यंत्राच्या अनेक भागांना स्वतंत्र नांवे देण्याएवजी आंकड्यांच्या साहाय्याने काम भागवले जात आहे. परंतु संस्कृतमध्ये आपल्याला काय दिसते?

शब्दांना व्यक्तित्व आहे:—

संस्कृतमध्यें ‘विचाराचा प्रतिनिधि’ सूणून शब्द बनवला गेला आहे; जसें- पृथ्वी, जमीन हे शब्द आहेत. इंग्रजी भाषेत म्हणतात अर्थ (Earth), लॅटिनमध्यें टेरा (terra) म्हणतात. अशा रितीने एक शब्द ‘अर्थ’ आणि दुसरा शब्द ‘टेरा’. परंतु संस्कृतमध्यें पृथ्वीला ५० शब्द मिळतात.

‘पृथ्वी’ म्हणजे पसरलेली. ‘धरा’ म्हणजे धारण करणारी. ‘भूमि’ म्हणजे तन्हेतन्हेच्या पदार्थ ना जन्म देणारी. ‘गुर्वी’ म्हणजे भारी, वजनदार. ‘उर्वी’ म्हणजे विशाल. ‘क्षमा’ म्हणजे सहन करणारी. आम्ही लाख हाणली तरी ती सहन करते. अशा प्रकारे एकेक शब्द म्हणजे गुणवाचक आहे. एकेका शब्दां बरोबर त्याचा एकेक गुण ध्यानांत येलो. कवि कविता करतांना किती किती मात्रांचा शब्द पाहिजे हे पाहतो. अमुक एक मात्रांचा पाहिजे असेल, तर तो जुळवतो व एक छंद बनवतो. आणि छंद बनवण्यासाठीच हे इतके शब्द आहेत, असें समजतात. परंतु हे सर्व शब्द केवळ छंद बनवण्यासाठी नसून एकेका वस्तूंतील विशेष गुणदर्शन घडवण्यासाठी आहेत. तेव्हां आपण व्यापक, दूरवर पसरलेली ‘पृथ्वी’ म्हणतो, तेव्हां त्या पदार्थाकडे आपण आंतरिक दृष्टीने पाहूं लागतो. अशा तन्हेने संस्कृत शब्दांत विचार भरलेला आहे. प्रत्येक शब्द आपल्याशी जणू बोलतो. इंग्रजी शब्द अशा तन्हेने बोलत नाहीं. ‘वॉटर’ हा शब्द कांही बोलत नाहीं. आम्हीच जर त्याच्याशी बोलूं ल्यगलों

तर ती गोष्ट निराळी, परंतु संस्कृत शब्द आपल्याशीं बोलायला लागतो, ‘पयः’ पोषण करणारा ‘पानीयम्’ तृत करणारा, ‘उदकं’ अंतरांतून बाहेर आलेला. ‘समुद्र’ हा शब्द छोटासा दिसतो खरा, परंतु तो गोष्टी करतो. ‘सम्’ म्हणजे चोहांबाजूला समान रीतीने पसरलेला. ‘उद्’ म्हणजे वर आलेले पाणी आणि ‘रम्’ म्हणजे अत्त्वाददायक खेळत असलेला, उसळत असलेला. तेव्हां ‘समुद्र’ म्हणजे ‘सम्+ उद्+रम्’.

‘समुद्रात् उर्मिः मधुमान् उदारत्’

वेदानें म्हटलें आहे की, या हृदयांत समुद्राप्रमाणे असंख्य भावना उठत आहेत. हे हृदय म्हणजे जणू समुद्रच आहे. समुद्राचें दृश्य या हृदयांत प्रकट होतें. ‘सी’ (sea) म्हटलें तर काय कळणार? आहे एक पदार्थ. कारण? तो शब्द बोलत नाही, मुका आहे.

‘दुर्घम्’ म्हणजे दोहन केलेला, साररूप. ‘धृतम्’ म्हणजे अत्यंत पवित्र निर्मळ, कच्चरा काढलेला. ‘धृतं मे चक्षुः’ विश्वामित्र म्हणतो: ‘माझे डोळे म्हणजे जणू तूप आहे’—इंग्रजी अथवा दुसऱ्या कुटल्याहि भाषेत असें कोणी म्हटलेले आढळत नाहीं. ‘धृतं मे चक्षुः’ म्हणजे ‘माझे डोळे इतके पवित्र आहेत, की कसल्याहि प्रकारचे पाप ग्रहण करण्याची शक्ति त्यांच्यांत नाहीं. ते अत्यंत निर्मळ आणि स्वच्छ आहेत.’

‘आग्नि’ म्हणजे Fire. फायर म्हटल्यानें काय कळलें? कांही नाही. परंतु आग्नि म्हणजे ‘अंजनात् आग्निः’ एकरूप प्रकट झालें, व्यक्त झालें. ‘वन्दि’ म्हणजे

जो वाहक आहे, संदेश घेऊन जातो तो. यशांत आहुति टाकली तर अग्नि आपली भक्ति वर ईश्वराकडे पोहोचवितो. तेव्हां ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ याच्या-ऐवजीं ‘वन्हिमीळे पुरोहितम्’ हे नाहीं चालणार. अगर्दीच निराळा अर्थ होईल. अशा तळ्हेनै एकेका शब्दाचें कांहीं विशेष महत्त्व आहे. संस्कृतमध्ये एकेका शब्दाला व्यक्तित्व आहे. ‘पीयूषं’, ‘अमृतं’ आणि ‘सुधा’ हे तीन शब्द अमृतासाठीं आहेत, परंतु प्रत्येकापासून विशेष अर्थाचा बोध होतो. ‘अमरा निर्जरा देवाः’ अमरकोशाचा आरंभच या वाक्यानै होतो. पण ‘अमरा’ निराळे आणि ‘निर्जरा’ हि निराळे. अमर तो कीं जो मरत नाहीं. परंतु समजा कीं, एक वृद्ध आहे; रोगानै पिढलेला आहे, तर तो काय अमर होणे पसंत करील ! तो ईश्वराची प्रार्थनाच करील कीं, ‘मला लौकर घेऊन जा.’ म्हणून ‘निर्जरा’ म्हटले आहे. ‘निर्जरा’ म्हणजे जरारहित. जरारहित जो असेल, तो अमर होऊं शकतो.

शब्दांतर्गत प्रवेश

संस्कृतच्या शब्दकोशांतहि काब्य आहे ! एकेका शब्दाची किती तरी प्रकारची व्युत्पत्ति असते. एका शब्दाचे अनेक अर्थ आणि अनेक अर्थाचा एक शब्द ! म्हणून संस्कृतमध्ये जेवढ्या निर्मलपणाने वाक्दर्शन होतें तेवढे क्वचितच दुसऱ्या कुठल्या भाषेत होत असेल. मला सांगावयाचे आहे तें हें की या देशांत शब्दशक्ति पुष्कळ आहे. अंग्रेजिक, ग्रीक, लॅटिन या भाषांतहि कांहीं शक्ति आहे. त्यांच्याशी थोडी तुलना होऊं शकते; परंतु संस्कृत-

मधला शब्द जसे व्याख्यान द्यायला सुरुवात करतो, तसें या भाषांतील शब्द देत नाहींत. ‘घट’ हा शब्द आहे. ‘घट’ म्हणजे घडा-घागर. परंतु ‘घट’ म्हणजे शरीर असाहि अर्थ होतो. घागरात पाणी ठेवतात, तसें या शरीरांत काय आहे ? पाणीच भरलेले आहे पूर्ण कुंभ-पाण्यानै भरलेली घागर घेऊन आपण स्वागत करतो. यामधून आपल्याला काय दाखवावयाचे असते ? ‘आमचे हे सारे हृदय भक्ति-भावनेनै भरलेले आहे’—या अर्थानै हा ‘घट’ शब्द उपयोगी पडेल. नानकांनी म्हटले आहे : “प्रभू घट घट में भरा है।” माझ्यासमोर जे बसले आहेत, ते सर्व ‘घट’च आहेत. सर्व भरलेले आहेत, परंतु कशानै भरलेले आहेत कुणास ठाऊक ? कांहीं निरूपयोगी वस्तूनींहि भरलेले असू शकतील. सांगण्याचा माथितार्थ असा कीं, ‘घट’ शब्दांतील ही जी खुबी आहे, ती पॉट (Pot) शब्दांत कांहीं येत नाहीं. कारण ‘घट’ याची एक घटना आहे ना ? आपल्या या शरीराची एक घटना आहे. ‘घट’ हा शब्द ही घटना सूचित करतो. अशा तळ्हेनै इंग्रजी, फ्रेंच आदि आफल्याला त्यांच्या आंत प्रवेश करूं देत नाहीत. परंतु येथील शब्द असा प्रवेश करूं देतात. आणि म्हणूनच शब्दांची शक्ति प्रकट होते.

आपले दुर्लक्ष

‘चक्षु’ शब्द आहे, ‘चक्ष’ हा घातु निर्मलतेचा, स्वच्छतेचा द्योतक आहे. डोळ्यांनी जेवढे आपण बोलतों तेवढे तोंडांनी बोलत नसतों. आपल्याला राम

येतो, तेव्हां डोळे बोलतात. अंतःकरणांत करुणा असेल, तर डोळे बोलतात. शब्दां-पेक्षांहि अधिक प्रकाश डोळे देत असतात. त्याच्चप्रमाणे 'व्याचक्षते' म्हणजे व्याख्यान देणे चक्षुपासूनच व्याख्यान हा शब्द निघाला. आम्हां हिंदुस्तानच्या लोकांची महापुरुषांच्या दर्शनावर जेवढी श्रद्धा आहे, तेवढी कांही व्याख्यान ऐकप्यावर नाही. महापुरुषांच्या डोळ्यांवाटे जें दिसतें, तें कोणत्याहि अन्य रीतीनें प्रकट होत नाही. त्यांच्या डोळ्यांत कारुण्य भरलेले असतें. 'कारुण्य' म्हणजे काय? Mercy, Kindness कांहीहि म्हणा; अर्थे प्रकट होत नाही. परंतु 'करुणा' काय सांगते? कांही ना कांही करण्याची प्रेरणा देते. हृदयांत प्रेम आहे, यण तें म्यक्त करण्याची प्रेरणा नसेल, तर ती करुणा नव्हे. करुणा स्वस्थ बसत नाही. लोक विचारतात; 'बाबा कां फिरत आहे! इतके फिरतो आहे, थकवा कसा नाही?' तेव्हां ही जी 'करुणा' आहे ती बाबाला फिरवीत आहे. तीच त्याला कांही तरी करण्याची प्रेरणा देत आहे. ती बसू देत नाही. एखाद्या लहान मुलाला जर विंचू चावला तर काय आपण पहात बसतो? त्यांच्या सेवेसाठी एकदम घांवून जातो. करुणा जागेवर स्वस्थ बसू देत नाही. आणि हेच तिचें विशेष लक्षण आहे. माझ्यापुढचें हें शुभ्र बस्त्र मी पाहातो आहें. शुभ्र म्हणजे काय? 'शुभ्र' म्हणजे पवित्र. 'शुभ्र' म्हणजे केवळ White नव्हे. 'शुभ्र' या शब्दाशीं त्याचा संबंध आहे. 'शोभा' याहि अर्थाशीं त्याचा संबंध आहे. तेव्हां 'शुभ्र' या शब्दांत सौंदर्य आणि पावित्र्य एकरूप झालें आहे. पुढे आकाशांत

'शुक्र' चा उदय होतो. शुक्र पवित्र आहे. 'शुचि' या शब्दापासून 'शुक्र' हा शब्द बनलेला आहे. शुक्राला पाहतांच पावित्र्याची भावना प्रकट होते. आतां आकाशांत 'सूर्य' आहे. तो सर्वांना प्रेरणा देतो. 'सू' धातूपासून 'सूर्य' हा शब्द बनला. 'सू' म्हणजे प्रेरणा देणे. 'मित्र' शब्द आहे. मित्र काय करतो? प्रेम करतो. सूर्याला 'मित्र' ही संज्ञा हिंदुस्थानचे लोक देतात. आपल्या किरणांच्या द्वारा तो प्रखर वाटला, तरी आपण त्याला धावरत नाही. मित्र तोच होऊं शकतो की जो आपल्याकडून कार्य करवून घेतो. आपण झोपलेलों असतों, तेव्हां तो उठवतो, बसलेलों असतों तेव्हां काम करवून घेतो; हें सर्व करणाराच मित्र होय. तेव्हां 'मित्र' ही संज्ञा केवळ सूर्यवाचक नाही, तर प्रेमानें सर्वांची सेवा करणारा, असाहि अर्थ त्यांत आहे. मी येथें बसलों आहे, खोलीचे दरवाजे बंद आहेत, सूर्यनारायण तिकडे उगवत आहे, तेव्हां तो काय करील? बाहेरच बसून राहील. माझी सेवा करण्यासाठी, सेवक या नात्यानें तो दरवाजावर हात ठेवून उभा राहील. मी थोडासा दरवाजा उघडतांच थोडासाच आंत येईल. एकदम सगळे दार उघडीन तर तोहि आंत मुक्त प्रवेश करील. परंतु दरवाजा बंद आहे म्हणून दाराला धक्का देणार नाही, बाहेरच उभा राहील. ही 'मित्रा'ची मर्यादा आहे. कधीहि गैरहजर राहणार नाही. मालक हवें तर उशीरापर्यंत झोपून राहील, पण तो नाही झोपणार. सेवकांचे संपूर्ण चित्र आपण सूर्यात पाहूं शकतो. अशा रीतीने शब्द आपल्याशीं बोलत असतात.